

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ІНСТИТУТ ЖУРНАЛІСТИКИ

На правах рукопису

ВЕРКАЛЕЦЬ Михайло Миколайович

**ХУДОЖНЯ ТА НАУКОВО-ПУБЛІЦИСТИЧНА
ОРІЄНТАЛІСТИКА
А. КРИМСЬКОГО У КОНТЕКСТІ
ЛІТЕРАТУРНОГО І КУЛЬТУРНОГО
ПРОЦЕСУ УКРАЇНИ
2-Ї ПОЛ. ХІХ-ПОЧ. ХХ СТ.**

10.01.05

10.01.08 — журналістика

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філологічних наук

КИЇВ — 1997

00751069 (S)

Робота виконана на кафедрі історії літератури
Київського університету імені Тараса Шевченка

**НАУКОВИЙ КОНСУЛЬТАНТ — ДОКТОР ІСТОРИЧНИХ НАУК
ПРОФЕСОР МОСКАЛЕНКО А. З.**

ОФІЦІЙНІ ОПОНЕНТИ:

Доктор філологічних наук, професор ШКЛЯР Володимир Іванович;

Доктор філологічних наук, професор ДЕРКАЧ Борис Андрійович;

Доктор філологічних наук ЧІЛАЧАВА Рауль Шалвович.

Провідна організація — Волинський Державний Університет ім. Лесі Українки, кафедра історії та теорії літератури.

Захист відбудеться «23» червня 1997 р. о 10.00

на засіданні Спеціалізованої вченої ради (Д 01.01.08) по захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук при Інституті журналістики Київського університету імені Тараса Шевченка.

З дисертацією можна ознайомитися в Науковій бібліотечі Київського університету імені Тараса Шевченка. Відгуки на автореферат надсилати за адресою: 254119, Київ, вул. Мельникова, 36/1, Інститут журналістики.

Автореферат розіслано «23» травня 1997 р.

**Учений секретар
Спеціалізованої вченої ради**

проф. ОЛІЙНИК В. П.

Східні слов'яни здавна були не тільки сусідами ірано- і тюркомовних племен, але й підтримували тісні економічні й культурні контакти з Хозарським каганатом. Пізніше, починаючи з XIV ст., значним фактором історичного буття українського народу слугувало татарське і турецьке сусідство. Відомий період, коли невелика частина території України перебувала навіть під управлінням Османської перії.

Знайомство з народами Сходу відбувалося й по ланці контактів зі східнохристиянськими церквами. До русів доходили і німецькі твори Іоанна Дамаскіна та Феодора Абу Курра, інтерес до яких був викликаний певними протистояннями мусульманства і християнства. Перекладні твори (спершу візантійські, а згодом і західноєвропейські) також сприяли поширенню знань з історії, географії, етнографії та релігії народів Сходу.

Стародавні пам'ятки засвідчують, що князі древньої Русі не тільки воювали з тюрками, а й торгували з ними, мали мирні зносини. Недарма ж Костянтин Багрянородний зазначав, що Русь намагалася жити в мирі та злагоді з печенігами (за часів Ігоря, Ярополка, Святополка), спільно виступала в боротьбі проти варягів¹. А щодо тюрків та чорних клобуків, які жили навіть поблизу Києва та Переяслава, знаходимо відомості в Іпатіївському літописі за 1070, 1150 роки.

Ще на зорі становлення наукового сходознавства на Україні, як писав М.Костомаров у праці "Две русские народности"², видно сліди взаємодії між культурами різних народів.

З початком XIX ст. інтерес до Сходу зростає в усіх літературах Європи, в чому значну роль відіграли, зокрема на Україні, твори Й.Гете ("Західно-східний диван"), Д.Байрона, А.Міцкевича. Важливим було й те, що Схід мав реальну історичну основу, яка сягала глибини віків - співжиття сусідніх народів. Не випадково й позначені східними мотивами не тільки український фольклор, література, а також архітектура, малярство, музика. Так, співак і композитор С.Гулак-Артемовський створив оперу "Запорожець для Дунаїв", використавши легенду про Харум-ар-Рашида, художник І.Труш - картину "Араб молиться в пустелі", а більшість діячів національного письменства милувалася екзотикою: величними будівлями Сходу, звичаями і побутом його народів, знайомлячи з ними своїх співвітчизників.

А ктуальність дисертаційного дослідження обумовлена суспільно-політичними та культурними контактами, які поновлює нині незалежна Україна з низкою східних народів. Політична й культурна інтеграція зі Сходом сприяє Україні долати окремі релігійні, мовні, а також політичні стереотипи, що вкоренилися впродовж століть у свідомості народів-сусідів. Історико-пізнавальне та виховне значення у цьому плані мають глибоко інтернаціональні художні та науково-публіцистичні твори переважальної частини українських письменників другої половини XIX - поч. XX ст. Вони руйнують штучно витворені

¹ Див.: Кримський А. Хозари. // Інститут рукопису ЦНБ ім.Вернадського НАН України. - Ф.І. - № 25500. - Надалі посилання на джерела цього фонду робитимемо в тексті.

² Див.: Костомаров Н. Две русские народности // Основа. - 1861. - № 3.

шовіністичними вченими уявлення щодо неприязні нашого народу до іновірців та їхньої культури взагалі ("Маруся Богуславка", "Магомет і Хадиза" П. Куліша, "Скривджені і нескривджені" І. Нечуя-Левицького, "Текінка" П. Грабовського, "Мойсей" І. Франка, "На руїнах" Лесі Українки, "На камені" М. Коцюбинського, "Бейрутські оповідання" А. Кримського).

Проблема дослідження актуальна у наш час з огляду на пошук "ісламського фактора" у внутрішній політиці та міжнародних відносинах мусульманських країн, де інтенсивно відбувається "повернення" віровчення Мохаммеда.

Теоретичною та методологічною основою праці є історико-порівняльний метод, принцип рецепції як мистецько-художньої єдності, що бере участь у динамічному розвитку іншої літератури, принцип мусульманської скзегези, дослідження орієнтального профілю І. Айзенштока¹, О. Білецького², М. Брагинського³, Л. Грицька⁴, М. Грушевського⁴, К. Гурницького⁵, Т. Кезми⁶, А. Ковалівського⁷, І. Крачковського⁸, О. Прицака⁹, Г. Халимоненка¹⁰, Р. Чілачави¹¹ та ін.

Оскільки художня творчість східних народів пройнята ідеалістичною філософією, зокрема суфізмом, аверроїзмом, у дисертації проводиться екскурс у священну книгу мусульман – Коран, до якої звертали свої уподобання А. Рудаки, І. Сіно Абуалі (Авіценна), О. Хайям, А. Фірдоусі, Ш. Мухаммед (Гафіз), І. Нізамі, А. Джамі, А. Навої та ін.

Предметом дослідження є: літературні переклади, адаптації, оригінальні твори А. Кримського у контексті відповідних творів українських та російських письменників, науково-публіцистичні праці вченого з галузі персото-таджицької та тюркської словесності, віднайдені в архівних фондах, журнальних та енциклопедичних статтях.

Вивчивши близько тисячі одиниць зберігання в архівах А. Кримського, що не були в науковому обігу, автор водночас, зрозумів, не претендує на вичерпність висвітлення проблеми, оскільки за рамками дисертаційного дослідження в силу обмеженого обсягу залишилися окремі художні твори відомих письменників, важливі праці А. Кримського з арабістики, історії та літератури Абіссинії, східного

¹ Айзеншток І. Шляхи засвоєння Сходу в укр. літературі // Східний світ. - 1928. - №2.

² Білецький О. Франко й індійська література // Слово про великого Каменяра. - К., 1956.

³ Брагинский Н. Проблемы востоковедения. - М., 1974.

⁴ Грицьк Л. Література Сходу (Середньої Азії, Закавказзя) в українському літературному процесі поч. ХХ ст. Проблеми, рецепції. Дис. вчен. ступеня доктора наук. - К., 1992.

⁵ Грушевський М. Історія української літератури: У 6 т. - К., 1993-1995.

⁶ Гурницький К. А. Е. Крымский. - М., 1980.

⁷ Кезма Т. Выдающийся арабист // Сов. Украина. - 1941. - 22 березня.

⁸ Ковалівський А. З історії тюрко-українських відносин // Червоний шлях. - 1930. - №2.

⁹ Крачковський І. Юбілей академіка А. Е. Крымского // Сов. востоковедение. - 1941. - №2.

¹⁰ Прицак О. Агатагел Крымский // Київська старовина. - 1992. - №1-2.

¹¹ Халимоненко Г. Тюркизмы в ранних украинских летописях // Историко-типологические и синхронно-типологические исследования. - М., 1972.

¹² Чілачава Р. Грузинська класична поезія в українських перекладах // На матеріалі творчої практики М. Бажана // - Дис. вчен. ступеня доктора наук. - К., 1995.

фольклору, хоч, власне, й ці аспекти частково висвітлені в авторських публікаціях.

Головна мета дослідження полягає в тому, щоб на матеріалі літературної орієнталістики А. Кримського в контексті аналогічних творів українських письменників 2-ї пол. XIX - поч. XX ст. та окремих екскурсів у творчість російських письменників, архівні документи з проблем персо-таджицької та тюркської словесності, матеріалах періодичної преси визначити шляхи наукового заглиблення Сходу, наближення його естетики до смаків та розуміння українського читача.

Завданням дисертаційної роботи є: - простеження еволюції українського сходознавства з найдавніших часів; - визначення шляхів та способів входження Сходу в українську літературу та наукову публіцистику; - визначення завдань, які ставив перед собою А.Кримський, досліджуючи персо-таджицьку та тюркську словесність; - з'ясування ролі періодичної преси (як вітчизняної, так і зарубіжної) у пропаганді східних літератур серед масового читача; - дослідження сходознавчих надбань засобами мусульманської екзегези та спростування піфійних підходів у трактуванні східних поетів, надаючи пальму першості їх духовному змістові.

Цими завданнями, вирішення яких дозволяє зробити ряд висновків щодо значення орієнтальних надбань для України, вперше ґрунтовно висвітлених у творчості А.Кримського, визначається новизна дослідження. Вона полягає і в тому, що праця є першою спробою комплексного дослідження засвоєння Сходу в українській літературі, науці та публіцистиці 2-ї пол. XIX- поч. XX ст. Тут вперше визначаються форми й засоби відтворення образної системи, в стилізованих особливостей східної поезії українською мовою, вперше вводяться в науковий обіг архівні документи, рідкісні публікації в періодичній пресі, епістолярна спадщина.

Результати дослідження визначають і практичне його значення - принципово новий у вітчизняній науці підхід до розгляду й характеристики орієнтальних надбань, пов'язаних насамперед з іменем А.Кримського. Цінність дослідження визначається і введенням до наукового обігу важливих архівних матеріалів, виробленням неординарних підходів до висвітлення мусульманських та християнських контактів. Практичне значення роботи полягає і в тому, що на її основі з'являється можливість кардинального вирішення завдань: конкретизація витоків духовної спадщини орієнтальних народів, що були однією з першооснов людської цивілізації.

Результати дослідження можуть бути використані при створенні історії української літератури, історії національного театру та журналістики.

На захист виносяться такі теоретичні положення:

- Початки українського сходознавства як фактор входження нашої держави у світову співдружність сягають найдавніших часів;
- Завдання вітчизняної та орієнтальної преси, визначені А. Кримським (інтеграція культур, філософського світогляду і формування релігійної толерантності), актуальні у наш час;

- Переклади, національні адаптації А.Кримського та його сучасників відіграють важливу роль у процесі взаємопізнання сусідніх народів та засвоєння естетичних надбань Сходу в Україні;

- Досягнення персо-таджицької естетики у самосвідомості А.Кримського та майстрів слова його доби сприяли трансформації літературних тем, сюжетів, жанрів, філософсько-етичних норм Орієнту в українську літературу;

- Взаємодію тюркської духовності з українським менталітетом порушував А.Кримський у контексті художньо-публіцистичних студій кінця ХІХ - поч. ХХ ст.

Апробація роботи. Основні положення дисертації викладені у 45 наукових публікаціях, в тому числі книжках: "Проблема духовности тюркских народов в исследованиях А.Е. Крымского" (К., 1995), "А.Ю.Крымский у колі своїх сучасників" (К., 1990), вступній статті та коментарях до перекладених автором арабських казок, записаних А.Кримським - "Краса у розумі" (К., 1992); вступній статті та коментарях до монографії А. Кримського "Джами" (Душанбе, 1995), в доповідях на міжнародних, республіканських конференціях, збірниках, журнальних та газетних статтях (список додається), виступах по радіо.

Структура роботи. Дисертація складається із вступу, трьох розділів та висновків.

У вступі визначається мета і предмет дослідження, обґрунтовується актуальність обраної теми, наукова новизна і практичне її значення.

Східний світ, багатий своєю історією, літературою, етичними нормами релігії, у ХVІІІ -- поч. ХІХ ст. викликав до себе значний політичний інтерес у багатьох європейських країнах, наприклад, і в Україні. З тих пір започатковано наукове вивчення Сходу, що зосередилося в Харківському колегіумі і особливо в університеті. Саме тут з 1811 року на словесному факультеті (до речі, вперше в межах Російської імперії) запроваджується викладання тюркських мов, а також манджурської, значення якої (про це йдеться у постанові словесного факультету) мало принести велику користь для політичних та торговельних зв'язків Росії зі східними народами.¹

Першим до вивчення літератури східних народів приступив в університеті Б.Дорн, викладаючи історію перської літератури. Над проблемами індології, іраністики, культури Єгипту успішно працювали такі відомі вчені, як І.Срезневський, Н.Лунін, культурою арабів та тюрків займалися П.Петров, В.Надлер та інші.

Значний слід у наближенні Сходу до українського читача залишив Г.Сковорода, а трохи пізніше -- Л.Лопатинський (1842-1922), П.Піттер (1872 - 1939) і А.Ковалівський (1895-1969), перу якого належить низка праць: "3 історії тюрко-українських відносин", "Арабська лірика феодальної доби", "Путешествие ибн-Фадлана на Волгу", "Антологія літератур Сходу" та ін.

Харківська орієнталістична школа була поштовхом до виникнення аналогічних центрів в Одесі, Львові та Києві. Зокрема в Києві 1913 року

¹ Див.: Харьковский сборник. -- 1863. -- №3. -- С.140

було відкрито Інститут східних мов, згодом перейменований у Близькосхідний інститут. Тоді ж у Києві засновується філія Всесоюзної асоціації сходознавства, що згодом стала незалежним Всеукраїнським центром наукового сходознавства, а в 1926 р. -- Всеукраїнською науковою асоціацією сходознавства (ВУНАС) у Харкові, тодішній столиці України, яка переважно пропагувала історико-культурні та літературні надбання народів Сходу.

Домінуючу роль у розвитку та становленні української орієнталістики відіграв А. Кримський (1871-1942), вихованець колеги Павла Галагана, де викладав П. Житецький, відомий вітчизняний фольклорист та мовознавець.

На той час А. Кримський уже вільно володів усіма європейськими мовами, турецькою та єврейською, мовою есперанто, що дозволило йому успішно скласти екзамени до Лазаревського інституту східних мов (1889-1892), а згодом -- і до Московського університету (1892-1895). Універсальна історико-філологічна освіта сприяла молодому вченому приступити до фундаментальних досліджень не тільки з українознавства, про що свідчать опубліковані у галицькій періодиці розвідки, а й орієнталістики, знання з якої він глибоко вдосконалив під час наукового відрядження до Туреччини, Сирії та Ливану (1896-1898).

Повернувшись до Москви, він завідує двома орієнтальними кафедрами Лазаревського інституту. Це був найплідніший творчий період у житті вченого, коли він створив низку ґрунтовних праць: "Істория Персии, её литературы и дервишеской теософии", "Мусульманство и его будущность", "История арабов", "Семитские языки и народы", "История сасанидов и завоевание Ирана арабами", "Арабская поэзия в очерках и образцах", "История Турции и её литературы" та ін.

У результаті значної наукової та організаційної діяльності А.Кримського визнано провідним знавцем Сходу, фундатором московської школи сходознавства, а згодом -- і української орієнталістики.

Наприкінці 1918 року на запрошення В.Вернадського А.Кримський повертається до Києва, де в результаті обрання його академіком Української академії наук він стає Неодмінним її секретарем. Водночас він очолює Кабінет арабо-іранської філології і Тюркологічної комісії, що, по суті, стали головними центрами наукового сходознавства на Україні, активно займається проблемами україністики. З-під його пера виходять такі фундаментальні праці: "Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася" у співавторстві з О.Шахматовим, "Знадоби для життєпису Степана Руданського", "Звенигородщина з погляду етнографічного та діалектологічного", "Розвідки, статті та замітки", "Нарис історії українського правопису до 1927 р.", а також низка художніх творів ("Пальмове гілля", "Бейрутські оповідання", "Андрій Лаговський").

У цей же період вчений посилено продовжує працювати над проблемами орієнталістики, що мають безпосереднє відношення до минулого нашого народу -- "Тюрки, їх мови та літератури", "Сторінки з історії Криму та кримських татар", "Хозари", "Історія Туреччини",

“Історія Туреччини та її літератури”, “История новой арабской литературы”, “Низами и его современники”, “Джами” та ін.

Як бачимо, науковий діапазон А.Кримського виключно широкий; він охоплює питання історії і релігії, культури і мистецтва, літератури і мов країн Сходу. За піввікову науково-літературну діяльність А.Кримським було створено понад тисячу солідних досліджень з проблем сходознавства і славістики, які не втратили своєї актуальності й донині.

Автор дослідження, спираючись на першоджерела -- Коран, Біблію, глибоко наукові висновки, зроблені у працях вітчизняних орієнталістів, намагається з'ясувати серцевину духовного світу мусульман без найменшої тенденційності та упередженості й створити цілісне дослідження з проблем орієнталістики в українській літературі та літературознавчій науці кінця XIX -- початку XX століть. Автор опирався на дослідження таких вчених як Бабишкін О.¹, Білецький О.², Грінченко Б.³, Грушевський О.⁴, Гулак М.⁵, Гурницький К.⁶, Дей О.⁷, Закревська В.⁸, Журавська І.⁹, Колесник П.¹⁰, Кезма Т.¹¹, Каспрук А.¹², Марченко В.¹³, Кочубей Ю.¹⁴, Крачковський І.¹⁵, Ковалівський А.¹⁶, Рильський М.¹⁷, Русова С.¹⁸, Сарбей В.¹⁹.

¹ Бабишкін О. А.Ю.Кримський. Літературний портрет.-К.,1967.

² Білецький О. Франко й індійська література // Слово про великого Каменяря.- К.,1956.

³ Грінченко Б. А.Е.Крымский как украинский писатель//Киевская старина.-1903.-№1.

⁴ Грушевський О. Сучасне українське письменництво в його типових представниках. Агатангел Кримський//ЛНВ. - 1908.-Т.43.

⁵ Гулак Н. О барсовой коже Руставели.-Тифлис,1884.

⁶ Гурницький К. Кримський як історик.-К.,1971; Його ж. А.Е Крымский.-М.,1980.

⁷ Дей О. Іван Франко і перша російська революція.-К.,1980.

⁸ Закревська В. Казки Івана Франка.-К.,1966.

⁹ Журавська І. Іван Франко і зарубіжні літератури.-К.,1966.

¹⁰ Колесник П. І. Я. Франко і зарубіжні літератури//Всесвіт.-1962.-№11; Його ж. Роман А.Кримського “Андрій Лаговський”//Рад.літературознавство, -1971.-№ 1.

¹¹ Кезма Т. Выдающийся арабист// Сов.Украина.-1941.-22 березня.

¹² Каспрук А. Філософські поеми Івана Франка.-К.,1965

¹³ Марченко В. Обличчям на Схід//Дніпро.-1971.-№1.

¹⁴ Кочубей Ю. Агатангел Кримський//Всесвіт.-1971.-№1.

¹⁵ Крачковський И. Юбилей академика А.Е.Крымского//Сов.востоковедение.-1941.-№2.

¹⁶ Ковалівський А. З історії тюрко-українських відносин//Червоний шлях.-1930.-№2; Його ж. Антологія літератур Сходу.-Х.,1962.

¹⁷ Рильський М.Вчений-поет//Комуніст.-1941.-15 січня.

¹⁸ Русова С. Современная украинская лирика//Укр.жизнь.-1912.-№4.

¹⁹ Сарбей В. Академік А.Ю.Кримський і Грузія//Райдужними мо.лами.-К.,1968.

Розділ І.

Художня орієнталістика А.Кримського в контексті сходознавчих студій українського літературного процесу кінця XIX - поч. XX ст. (на матеріалах періодики).

З періодом інтенсивного розвитку наукового східознавства на Україні збігається входження Орієнту в художн. літературу. Починаючи від християн-паломників, автора "Слова про Ігорів похід", староарабських перекладів Л.Боровиковського, східних сюжетів Г.Сковороди і охоплюючи художні твори та переклади П.Тичини, М.Бажана, А.Турчинської, Б.Тена та інших.

Наслідування "чужому", зауважував А.Кримський, на межі засвоєння та переробок, роздвоюється на дві категорії. До першої належить наслідування у віршах східної прози, до другої ж - віршові наслідування орієнтальної поезії. Східна проза відома росіянам, як і українцям, з Корану, "1001 ночі", з анекдотів, легенд тощо. Коран, наприклад, присутній в оригінальному творі П. Куліша "Магомед і Хадиза", у переспівах О.Пушкіна, М.Лермонтова, М.Лохвицької, І.Буніна.

Між іншим, у "Книзі про поетів останнього десятиліття" М. П'яст досить вдало характеризував наслідування О. Пушкіним Корана, підкресливши, що таке ретроспективне проникнення в епоху - дар небагатьох. Адже в "Подражаниях Корану" О.Пушкін впритул підійшов до оригіналу, а окремі сури передані ним абсолютно точно (наприклад 80-а, що послужила джерелом для наслідування №3).

У 260-му вірші сури Корана натрапляємо на тему, втілену Ф. Тютчевим у політичній поезії "Флаги веют на Босфоре".

Нерідко теми Корана зустрічаються в І.Буніна, нав'язні безпосереднім знайомством зі Сходом.

У російських поетів, як і в А. Кримського, досить часто зустрічаються наслідування перських рубай. Яскравим його прикладом може бути звернення до Омара Хайяма В. Брюсова в "Опытах", І. Буніна у віршах "Зейнаб", "След", "Потомки пророка", "Тайна", тощо.

Спряді фундаментальними на підступах до Сходу є твори Т.Шевченка (1814-1861) -- "Царі", "Кавказ", "Марія", "Давидові псалми", "У Бога за дверми лежала сокира", акварельні малюнки та ін.

Безпосереднє знайомство Т.Шевченка зі Сходом припадає на осінь 1847 року.

Здійснюючи похід до Раїма під опікою О.Бутакова, поет створив малюнок "Джангісагач", назва якого перекладається "Одинокі дерево" -- єдине тоді дерево на шляху від Орська до Раїма. Про нього поет докладно розповів у повісті "Близнецы" і поетично обіграв у вірші "У Бога за дверми лежала сокира". Згодом художник створює малюнки "Дустанова могила", "Туркменське кладовище в долині Долнапа", "Туркменські аби (гробниці) в Каратау", "Дженгіз-агач", "Ханга-баба",

“Чиркалатау”, “Акджулпас”, “Аккудук”, “Акмиштау”, “Шевченко і байгуші”, “Байгуші під вікном”, “Казашка Катя” та ін.

Аквапельні пейзажі цього періоду вражають глибиною поетичного настрою, баченням внутрішнього світу східних персонажів. Художник відмовився в них від традиційного кулісного композивання краєвидів, будуючи їх вільно й легко. Деякі малюнки є своєрідними аналогіями, ба навіть ілюстраціями до його власних поезій, наприклад “І небо невміте, і заспані хвилі”.

Проти власної волі опинилися на чужині М.Гулак (1822-1899) та О.Навроцький (1823-1822), які вивчають мови туземного населення, їх культуру, літературу, побут, знайомлячи згодом у своїй творчості співвітчизників з духовними надбаннями горців.

Після багатьох років напруженої праці, відданих досконалому вивченню грузинської мови та творчості Ш.Руставелі, М.Гулак зважився виступити перед грузинською громадою (1875) з двома лекціями, в яких виклав своє ставлення до поеми “Витязь у тигровій шкурі”, про що сповіщали місцеві газети “Дрозба” та “Кавказ”.

Важливе місце у науковій спадщині М.Гулака 80-х років займають дослідження азербайджанського фольклору, праці “Про Нізамі та його поему”, “Похід русів проти Берда”, “Герат і Англія”, “Про гуннів”, “О ногойской поэме “Песнь об Едыгее”, де достовірно описано події, що мали місце за часів хана Золотої Орди – Тахтамиша.

Перу М.Гулака належать і мистецьки виконані прозові переклади українською та російською мовами поем Нізамі: “Скарбниця тайн”, “Хосров і Ширін”, “Лайла і Меджнун”, “Сім красунь”, “Іскандер-наме” та низка статей про автора цих творів, прихильно оцінених українською пресою (“Киевская старина”).

Поруч з М.Гулаком працював і О.Навроцький, який часто здійснював поетичні переклади названих поем Нізамі та “Витязя у тигровій шкурі”.¹

Чільне місце у збагаченні українського сходознавства 70 - х рр. належить П.Кулішу (1819-1897), який розумів, що не можна продуктивно вивчати історичні взаємини України зі східним світом, не осягнувши турецьку та татарську історію в її першоджерелах. Приступаючи до написання поем “Магомет і Хадиза”, “Байда, князь Вишневецький”, “Маруся Богуславка”, пересипаних героїчними сторінками з нашого минулого, письменник 1861 року їде до Туреччини, де знайомиться з історичними документами.

Гуманістичні й релігійні мотиви, висловлені в поемі “Магомет і Хадиза” та драмі “Байда, князь Вишневецький”, П.Куліш докладніше розробляє в поемі “Маруся Богуславка”. Образ головної героїні має безперечне символічне навантаження, що зводиться до гіперболічного кохання до турка-іновірця. Адже, за П.Кулішем, який кохався в теорії аверроїзму, любов -- це та сила, що здатна приборкати навіть ворогів.

Звичайно, П.Куліш не збирався писати ні віршовану трагедію з минущини рідного народу, ні історичну поему. “Він писав, -- зауважував В.Щурат у передмові до першого видання твору, -- поему

¹ Див.: Киевская старина. - 1902 р. - №12.

сучасності, поему своїх власних настроїв і думок про сучасне, в якому сам у 1880-х роках нового століття відіграв визначну роль. Тому немає потреби гніватися на нього за те, що в своїй поемі ідеалізує магометанський світ з його релігією і з його культурою, ставлячи їх куди вище релігії й культури українського народу”¹.

Помітне місце в українській художній орієнтації займають також твори І. Нечуя-Левицького (1838-1918) з яскраво вираженою інтернаціональною тематикою, зокрема “Скривджені і нескривджені”, “Маруса Богуславка”, “Турецька неволя”, “Світогляд українського народу”, “Татари та Литва на Україні”.

Саме тоді, коли у львівській періодиці з’являються перші індійські переспіви І. Франка та переклади А. Кримського з Сааді, І. Афиза, Омара Хайяма, І. Нечуй-Левицький під псевдонімом “О. Криницький” публікує у газеті “Діло” (№№ 4, 5, 6, 8, 9, 10, 12) за 1892 рік свій оригінальний твір -- “Скривджені і нескривджені”. Використавши сюжет східної легенди, письменник висловив сміливу думку про торжество справедливості. “Єдиний раз, -- пише О. Білецький, -- нехай і в алегоричній формі, Нечуй-Левицький висловив свою заповітну мрію. І це його єдине висловлювання було ствердженням того, що соціальна революція неминуха”².

Звернення І. Нечуя-Левицького до східної тематики в “Марусі Богуславці” обумовлене роздумами про інтернаціональний характер усної народної творчості, взаємодією культурних надбань усіх народів, толерантністю релігій, що підсилює ідейно-естетичну значимість твору.

У листі від 30 листопада 1884 р. до М. Грушевського, тодішнього студента Тифліської гімназії, письменник, аналізуючи його оповідання “Кавказький переказ”, радить: “Пишіть оповідання з кавказького життя, з (вірменського), грузинського. Це буде дуже цікаво для нас! Беріть життя з натури. Пойдіть в грузинське село, пошукайте там історій, оповідань та й пообписуйте”³.

М. Грушевський (1866-1934) скористався порадою письменника і надсилав невдовзі до львівського журналу “Діло” оповідання “Бех-аль-Джугур” про події, що мали місце на Кавказі під час війни 1841-1845 років.

Засновуючи журнал “Житє і слово” (1849 р.), І. Франко (1856-1916) планував друкувати там кращі переклади індійської, персо-таджикської, арабської, єврейської та інших літератур.

Древній східний спосіб, пересипаний цінними порадами, прямими аналогіями з сучасністю, не випадав з поля зору І. Франка. “Взагалі мене вже в гімназії тягло на Схід, -- читаємо в автобіографічному нарисі поета “Тірчичне зерно”, -- я читав у церковнім тексті і в німецькім перекладі Святе письмо, любувався пророками і перекладав віршами цілого Іова”⁴. Тут же натрапляємо на повідомлення, що саме тоді

¹ Щурат В. Передмова // Куліш П. Маруса Богуславка. - Львів, 1886. - С. 3

² Білецький О. Від давнини до сучасності // Зібрання творів: У 2 т. - К., 1956. - Т. I - С. 36.

³ Нечуй-Левицький І. Зібрання творів: У 10 т. - К.: Наукова думка, 1965 - 1968. - Т. 10. - С. 297.

⁴ Франко І. Зібрання творів: У 50 т. - Т. 4. - С. 248

юнак захопився індійським фольклором, зокрема німецьким перекладом Ф.Боппа "Махабхарати". Згодом, навчаючись у Львівському університеті (1875), він здійснює переклад першої книги "Махабхарати" "Смерть Гидимба", а через 22 роки повертається до дидактико-філософських текстів "Мана і потопа світу", "Сунд і Уласунц", друкуючи їх у журналі "Жите і слово" (1897), а згодом перекладає й легенду "Сакунтала".

Та чи не найбільше захопився І.Франко збіркою індійської епічної поезії, що складається з оповідань невеличких розмірів -- так званих пуранів, зокрема "Маркандею", з якої переклав легенду "Цар Вигашчинта у пеклі", що побачила світ у додатку до журналу "Жите і слово" за 1897 рік. Цей твір перекладач порівнює з греко-слов'янським апокрифом "Хождение Богородицы по муках", де втілено ідеї готовності відмовитися від вічного блаженства заради кращої долі страждаючих.

І хоч вів оповідь поет про далеких людей, невідомі країни, дивні звичаї, головне полягало в асоціації з сучасністю. Таке призначення його притч і легенд, почерпнутих переважно з індійської "Панчатантри".

У 1900 р. в тижневику "Свобода" І.Франко почав друкувати поемку-казку "Коваль Бассім" з короткою приміткою про історію п'ятиох арабських халіфів, зокрема, ідеалізованого Гаруна-ер-Рашида. Опрацювавши казку відповідно до своїх ідейно-естетичних критеріїв, І.Франко надав їй сучасного звучання.

На дитей старшого шкільного віку розрахована і написана за сюжетом "Тисячі і однієї ночі" казка І.Франка "Абу-Касимові капці", що є гострою сатирою на австро-угорський суспільний лад ("Дзвінок", 1895).

Покликані формувати світогляд юного читача й такі східні переробки І.Франка, як "Фарбований лис", "Зороастрова смерть", "Арот і Марот", "Легенда про вічне життя".

У 1898 році І.Франко засновує прогресивну газету "Новий громадський друг", у першому номері якої друкує казку "Будяки", написану під впливом революційної ситуації в Росії та Галичині. У цей період поет досягає вершин естетичної майстерності філософською поемою "Мойсей" (1905), де вилито найпотаємніші мрії, виношувані ним протягом усього життя. Адже до образу біблійного пророка І.Франко звертався багато разів. Вперше згадку про Мойсея знаходимо в повісті "Петрії й Довбушуки", що побачила світ у студентському двотижневику "Друг" (1875-1876 рр.), згодом - в поемі "По-людськи" (1889), віршах "Серцем молився Мойсей", "Було се три дні перед моїм шлюбом", повістях "Перехресні стежки", "Сойчине крило" та інших.

Переосмисливши орієнтальний сюжет про біблійного пророка, І.Франко знімає з нього релігійну оболонку і створює високохудожню поему "Мойсей". "Ся тема, - наголошує поет, - в такій формі не біблійна, а моя власна, хоч основана на біблійнім оповіданні".¹

¹ Франко І. Мойсей. Поема. Друге видання з передмовою. -- Львів, 1913. -- С. 3

У журналі "Діло" за 1911 рік І.Франко надрукував працю "Вавилонські гімни та молитви", що складається з чотирьох розділів: "Сумерійці і семіти", "Написи вавилонських царів", "Молитви й заклинання", "Покаянні молитви". Його перу належить і переклад "Пісні Дебори", пам'ятки староєврейської поезії, надрукований у журналі "Неділя" за 1912 рік з історичним та літературознавчим коментарем.

Таким чином, опрацьовуючи східні сюжети І.Франко, пристосовував їх до потреб уявленого українського народу, що мав прозріти під впливом сміливих вчинків народних діячів, яких продукував Схід.

Одним з провідних напрямів творчого пошуку Лесі Українки (1871-1913) теж була тема Сходу, який відкривався перед нею у різних вимірах: через власні враження під час лікування в Єгипті, тривалого перебування на Кавказі та в Криму, а також через контакти з А.Кримським, І.Франком, Г.Хоткевичем. "Підручник з історії стародавнього Сходу", написаний для навчання молодшої сестри, вірші з циклів "Кримські спогади", "Кримські відгуки", "Весна в Єгипті", драматичний етюд "Айша та Мохаммед" -- все це дало підстави І.Франкові виділити тему Сходу в творчості поетеси в окреме річище її уподобань.

Переглядаючи журнал "Вісник" за 1899 рік, І.Франко натрапив на добірку її східних поезій. "Оба ті вірші, -- пише він, -- мають орієнтальну закраску: "Східна мелодія" і "Жидівська мелодія", та в обох видно за туманом туги та резигнації безмірно ніжне, щире чуття і при тім таке багатство колориту, якого не повстидався б і справді орієнтальний поет".¹

Найпоетичніше могутність Лесі Українки пульсує у злободенних творах останнього періоду її життя, особливо у драматичних поемах та віршованих драмах зі східного побуту. Це -- "Руфін і Присцилла", "Камінний господар", "Адвокат Мартіан", "Вавилонський полон", "На руїнах", "Ізольда Білорука", "Оргія", "Айша та Мохаммед", драматичним етюдом "Йоганна, жінка Хусова".

Опрацьовуючи орієнтальні теми, Леся Українка завжди надавала їм активного звучання. На рідному ґрунті вона не раз розвивала низку філософсько-естетичних проблем, почерпнутих з Орієнту. Водночас письменниця зверталась до джерел археології, сходознавчої науки, про що засвідчують її листи до А.Кримського під час праці над такими творами, як "Оргія", "Руфін і Присцилла", "Вавилонський полон", "На руїнах", "В катакомбах" тощо. Але її сюжети -- це не копіювання життя далеких епох, представники яких, наче манікени, перенесені в антропологічний музей. Під пером поетеси психологія тієї далекої людини, її думки і почуття зазнали змін. Проте з історичного боку при передачі духу епохи вона максимально підходить до її реалій настільки, наскільки це відповідає уяві про нього. Цікавим з цього погляду є трактування проблеми в поемі "Одне слово", що викликало критику з боку А.Кримського. Адже все зводиться до того, що каторжник ніяк не

¹ Франко І. Зібрання творів: У 50 т. -- Т. 17. -- С. 253.

може пояснити якутам значення слова "воля", мовляв, тому, що воно відсутнє у їх мові.

Рецензія А.Кримського, на перший погляд, могла справити враження, що твір Лесі Українки нічого не вартий, оскільки збудований на помилці. Але справа в іншому. Поетесі потрібне було таке сильне прагнення до волі в період революційного піднесення 1905-1907 років, яке б опанувало невдоволеними тогочасними порядками масами. Безперечно, помилку зроблено щодо якутів, а не щодо політичного в'язня.¹

Типовим для східної творчості Лесі Українки є діалектичний розвиток основної думки, де закономірною є боротьба контрастів. Наприклад, дійові особи твору "В дому роботи, в країні неволі" -- Гебрей і Єгиптянин -- обидва раби. Однак, взявши таких подібних в усьому людей, поетеса веде обох до конфлікту і аж після цього робить їх ворогами, розводячи на протилежні позиції. В основу конфлікту лягає, на перший погляд, дрібна причина: єврей і єгиптянин не однаково ставляться до свого храму. Єгиптянин малює у своїй уяві величну панораму будівлі. А єврей, навпаки, на запитання єгиптянина "Що б ти робив, якби ти вільним став?" -- відповідає: "Розруйнував би всі ті храми ваші й піраміди!"

Єгиптянин б'є єврея по щоці, а той відповідає: "Я мушу знати, що я тут раб з рабів, що він мені чужий, сей дім неволі ...".

Таким чином, основна проблема твору у неоднаковому ставленні поневолених народів до творів мистецтва, збудованих з ініціативи експлуататорів.

В іншій поемі -- "На руїнах" окреслено образ пророчиці Тірци, яка належить до того народу, чий національній святині зруйновано, а дітей забрано в неволю. Але вона відрізняється від інших своїм ставленням до загального нещастя: "Хто раб? Хто подоланні? Тільки той, Хто самохіть несе ярмо неволі."

У дисертації також всебічно проаналізовано поеми та драми Лесі Українки зі східного життя -- "Руфін і Присцилла", "Камінний господар", "Адвокат Мартіан", "Вавілонський полон", "На руїнах", "Ізоolda Білорука", "Оргія", "Айша та Мохаммед", "Йоганна, жінка Хусова", при цьому підкреслюється, що вони, хоч і збудовані на орієнтальному матеріалі, є глибоко національними.

Відразу після смерті Лесі Українки "Літературно-науковий вісник" (1913, кн. 10) опублікував уривок з її повісті "Екбаль-ганем". Редакція зазначала, що це мав бути твір з арабського життя, де поетеса мала намір змалювати образ жінки, її психологію та становище в суспільстві. Вдаючись до аналогій з відповідними творами А.Кримського ("Бейрутські оповідання"), в дисертації наголошується, що це -- плоди безпосереднього враження письменників, які зустрічалися з арабським світом віч-на-віч.

Живий орієнтальний струмінь наявний і в творчості М.Коцюбинського (1864-1913). Письменник неодноразово відпочивав

¹ Див.: Ніковський А. Екзотичність сюжетів і драматизм у творах Лесі Українки//ЛНВ.- 1913.-№10.-С.63

у Криму і мав можливість близько стикатися з життям татар. Свої враження він відтворює в нарисі "В путях шайтана", перші акорди якого вводять читача в атмосферу східного свята -- байрама. Письменник, обстоюючи теорію аверроїзму, симпатизує мусульманським урочистостям, але викриває водночас антигуманну сутність духовенства, яке сіє розбрат між народами, та відстоює свідомість простолюду. Паростки суспільних змін у житті татар відбиті в образах доньки ходжі Бекіра -- Емене та парубка-красеня Септа, які, хоч іще пасивно, але протидіють жорстоким традиціям.

Якщо в нарисі "В путях шайтана" мусульманська богиня -- мечеть активно виконує покладені на неї функції, то в акварелі "На камені" вона бездіє, як і мулла Асен. Татарській громаді, заклопотаній важкою працею, до неї байдуже. Але коли з її полону насмілюється вирватися наймит Алі та Фатіма, дружина Мамета, її відлуння оживає в фанатизмі ворогуючих між собою односельців, яких об'єднує жадаба помсти тим, хто насмілювся зignorувати усталеними традиціями. Письменник симпатизує не тільки прекрасній зовнішності Алі та Фатіми, але й їхній душевній красі, що символізує кращі здобутки татарського мистецтва.

Образ Аль-Сират, як символічної дороги смерті, використав М.Коцюбинський в оповіданні "Під мінаретами", де змальовано прагнення татарської жінки до розкріпачення та наміри Рустема жити по-новому. Викривальним пафосом насичена й казка, яку розповідає Рустем, розвінчуючи реакційну суть духовенства.

Таким чином, М.Коцюбинський не тільки збагатив рідну літературу ориєнтальними мотивами, образами, символами, а й дав привід співвітчизникам до роздумів над власним соціальним становищем.

В українській літературі кінця XIX століття майже не зустрічається письменника, якого б не полонив естетичний Схід. Мріючи наблизити світові скарби до українського читача, П.Грабовський (1864-1902), наприклад, перекладав не тільки західноєвропейську, а й східну класику, зокрема вірменську: Р. Патканяна ("Сльози Аракса"), П.Леренца ("Айстан"), О. Іоаннісяна ("Наче сон, весна минеться"), О.Туманяна ("Коли б здужав громом кари") та інших.

Перебуваючи на засланні, П.Грабовський контактував з місцевим населенням, вивчав їхні звичаї та народну творчість. Сюжет одного з народних оповідань, записаних поетом, ліг в основу його оригінального поєми "Текінка" (надрукована в №14 "Зорі" за 1892 р. через п'ять років після написання). Свій твір автор називає "правдивим оповіданням", події якого відбуваються в пустелі, над Каспієм, де оддалік зеленіє оазис Муллакарта, на який зазіхають пришельці.

Вони ї стають на перешкоді вільного, заможного життя текінців. У результаті кривавих розбоїв російських колонізаторів гине трудовий народ, вироджуються його звичаї. Козак з України Омелько, в образі якого втілено сліпу відданість цареві, захищає чужі інтереси. Та варто йому стрітись з карими очима чарівної текінки, як у нього прокидається людяність. Невдовзі й дівчина-мусульманка, долаючи релігійні бар'єри, відповідає юнакові взаємністю. Погоджусьчись прийняти навіть християнську віру, текінка благає коханого забрати її з собою на Україну. Та на перешкоді до здійснення її намірів стає мусульманський фанатизм: рідна сестра вбиває її за зраду вірі, народним традиціям.

Поєма Грабовського, як відомо, викликала серед галицької громадськості схвальні відгуки, що зводилися до осуду будь-якого релігійного фанатизму, на зразок католицького, та міжнаціонального

інтриг, ініціаторами яких були як польські, так і російські великодержавні шовіністи.

У часи, коли львівська періодика рясніла східними творами І.Франка, А.Кримського, П.Грабовського, Б.Грінченко (1863-1910) під псевдонімом "Василь Чайченко" у шостому номері "Зорі" за 1892 рік друкує свою оригінальну поему "Галіма".

Звернення письменника до турецько-українських взаємин у цій поемі не було випадковим. За ними стояла правда, хоч і трагічна, історія України, в якій належало розібратися. Як і його попередники, Б.Грінченко знімає кісею з чисто людських взаємин, підкреслюючи в них гуманну першооснову. Концепція гуманізму ускладнюється в даному разі жорстокістю конкретних турецьких правителів, а не релігійною чи національною відмінністю. Тут чітко виявилася авторська позиція до теорії аверроїзму, ставлення до якої у нього було цілком позитивним. Ця проблема порушена автором і в творі "Зрадник", у підзаголовку до якого зазначено, що це "Легенда з Далекого Сходу".

У чернігівський період життя, починаючи з 1894 року, Б.Грінченко працює над історичною драмою "Ясні зорі" з життя українських невільників у потурченому Азові. В основу драми ліг сюжет поеми "Галіма".

Побачила світ драма "Ясні зорі" у львівському журналі "Зоря" за 1897 рік. Віддаючи А.Кримському пальму першості як сходознавцеві, автор просить його висловити свою думку про твір. У листі до Б.Грінченка за 2 березня 1897 р. А.Кримський зауважує, що в п'єсі надзвичайно захоплюючий сюжет і гарна мова. "Але з історичного погляду, -- продовжував він, -- вона мене не задовольняє, так само як і з етнографічного".¹

Розглянувши сходознавчу антологію української літератури, автор дійшов незаперечного висновку, що умови нашого культурного життя кінця XIX- поч. XX ст. були повністю сприятливими для засвоєння орієнтальної естетики не тільки у формі переспівів, національних адаптацій та перекладів, а й високохудожніх оригінальних витворів, взірцем яких є поема І.Франка "Мойсей", "Вавілонський полон" та "Адвокат Мартіан" Лесі Українки, "Пальмове гілля" А.Кримського та ін.

Твори ці руйнували усталені стереотипи у стрийнятті східної естетики й релігії та ту відчуженість, за межами якої плодилися війни й людиноненавистництво. Завдяки творчим зусиллям письменників-інтернаціоналістів, українська література потрапила у всесвітнє естетичне річище, де поріднилася як із Заходом, так і Сходом.

Письменницькій діяльності А.Кримського (1871-1942), пройнятій виразними східними мотивами, передувала копітка праця автора над арабськими, перськими та турецькими архівами, де зберігалось багато відомостей про взаємини України з Орієнтом, записів східних казок, прислів'їв, повір'їв тощо. Частину цих записів учений втілює у поетичній збірці "Пальмове гілля", "Бейрутський оповіданнях", трилогії "Андрій Лаговський", а також у низці наукових праць.

Вперше окремою книжкою поетична збірка А.Кримського вийшла у Львові в Українсько-руській видавничій спілці 1901 року під назвою "Пальмове гілля. Екзотичні поезії (1898-1901)". Друге її видання побачило світ у Звенигородці з присвятою П.Житецькому.

¹ Кримський А. Твори: У 5 т. - Т.5. - Кн.1-С.274 (надалі посилання на це видання робитимемо в тексті).

Відкривається перша частина книги циклом "В горах Ліванських", започаткованим присвятою Іванові Франку - "Всякі пахощі там дишуть". Вірш, як відомо, побачив світ у ювілейному збірнику "Привіт д-ру Івану Франкові в 25-літній ювілей літературної його діяльності" (Львів, 1898) з присвятою такого змісту: "З тої далекої гарячої Сирії, з тої сторони високих, гордовитих пальм, широколи тих бананів і ароматних миртів, лаврів та померанців, нехай до Тебе принесеться і мій голос на Твоє свято..." (Т.І.-С.604).

Другий цикл "Самотою на чужині" опубліковано в Літературно-науковому віснику¹ в одинадцятій книзі за 1898 р. і призначено князеві О.Гагарину та його дружині. Поезії, хоч і пройняті тугою за батьківщиною та близькими людьми, дихають на повні груди Сходом. У них - не тільки екзотична лексика, назви квітів та дерев. Читаючи їх, мимоволі потрапляємо в чарівний світ сирійської весни, де, незважаючи на "жар палячий", буйно цвітуть банани, "шелестять високі пальми, мирти, фігі і платани".

Але якщо б розкішною не була чужина, вона завжди холодна. Щоправда, у листах до рідних та знайомих учений пише, що багатьма своїми аспектами Ліван нагадує йому рідну Україну. Однак, це були штучні пошуки аналогій, навіть між житнім колоском, що зустрівся на чужині:

*Гей, земляче! - шепче колос,
Похилившись на стебло, -
Ми чужі для цього раю, -
Що ж сюди нас привело? (Т.І.-С.31).*

Цикл "Нечестиве кохання", що складається із "Посвяти Вс. Ф.Міллерові" та 27 поезій, вперше побачив світ у ЛНВ за 1900 р. у дванадцятій книзі з приміткою: "Автобіографічного у цих віршах немає нічого особливого. Тут виведено одного європейського орієнталіста, з яким я товаришував у Сирії; а що він належав до типу декадентів, то й на моє писання наліг деякий декадентський колір" (Т.І.-С.605).

Почуття ліричного героя настільки сильні, що важко збагнути міру їхньої глибини. Так може висловитись тільки трепетне серце:

*Постать, як у кедра,
Із заліза груди.
Як погляне дівчинонька,
Спатоньки не буде (Т.І.-С.41).*

Чи не ця надихаюча строфа дала привід львівському "Руслану" запідозрити в авторові патологічну жертву і надрукувати вбивчий пасквіль, а І.Франкові, який прочитав у виправдувальному вступі зречення почуттів, вилитих у "Нечестивому коханні", сказати: "Сей цикл без сумніву, найкращий, найбільше заокруглений у цілیم томі, та разом із тим змальована в ньому історія найбільше турбує автора, і він попросту не вміє дати собі з нею ради!"

Справді, ліричний герой не спроможний впоратись із власним почуттям, і як виправдання їм, А.Кримський переспівує вірш Гейне "Озрієць", де змальовано закоханого невольника незвичайної вроди, на якій зупинила погляд царівна.

Далі в збірці йде цикл "Кохання по-людському" з роз'ясненням такого характеру: "Уривки з ліричної ілюзії, із життя недегенератів. Спостереження з Кавказу". Автор сподівається цією добіркою зняти з себе звинувачення в неморальності. Але, як писав І.Франко, все, що не

¹ Франко І. Зібрання творів: У 50 т. - Т.17. - С.298.

йде від душі, то якраз і є неморальним. Бо цей цикл, що складається переважно з переспівів східних поетів, не має тієї вартості, що попередній.

У багатьох творах А.Кримського, зокрема таких, як "Тарасове свято на чужині", оповіданнях "Перші дебюти одного радикала"; "3 літопису преславних діянь панків Присташів", сильним є національний струмінь. Але, розглядаючи його творчість в цілому, не важко вловити роздвоєність цих почуттів. Він однаковою мірою закоханий в арабів, татар, грузинів, як і українців. В одному з віршів циклу "Мусульманський рай" читаємо:

*І от, коли я п'ю повітря
Пахучеє весняне,
Із грудей рветься ширий голос:
"Я ваш, о мусульмани!" (Т.І. - С.59).*

Живучи в Сирії, поет назавжди покохав її природу, людей. У циклі "Передсмертні мелодії", надрукованому в ЛНВ за 1901 рік (Т.4), натрапляємо на зливу любові до цієї країни:

*Свята моя земле! Мій краю чарівний,
Ти - вічний спогад мій, в тобі я був щасливий... (Т.І. - С.70).*

Друга частина "Пальмове гілля", написана протягом 1903-1908 рр., відкривається циклом "Між дітьми природи", що є своєрідним переспівом турецьких народних пісень. У вступній статті до цієї добірки А.Кримський зауважує, що при перекладі йому вдалося дотриматися відповідного метру оригіналу, бо слова турецькі набагато коротші од наших. Крім цього, на перекладача чатус й наснажена символами мова турецьких творів. Якщо в українській мові, приміром, любисток асоціюється з коханням, то в турецькій естетиці йому відповідає звичайнісінький часник. Тому й український переклад у А.Кримського озаглавлено "Любисток".

У вірші "Сон Христового ворога" вчений закликає до взаємної поваги та релігійної терпимості, бо "Той Бог єдиний, батько він над нами; Він хоче, щоб усі були братами" (Т.І. - С.115).

Цикл поезій "В неволі" (Варіації на свої та чужі теми)" вперше опубліковано в ЛНВ протягом 1904 р. і є, на думку багатьох дослідників, своєрідним трактуванням Корана, який поет любив і поважав, як і Біблію.

Як відомо, влітку 1918 року Російська Академія наук відрядила А.Кримського до завойованого росіянами Трапезунта для опису пам'яток старовини. Враження від перебування в турецькому місті, яким свого часу володіли й українські козаки, поет втілює у циклі "В Трапезунті". Крім усього іншого, патріотичні настрої вченого посилились звісткою про те, що в результаті лютневої революції 1917 р. здобула незалежність і Україна.

Наступні цикли збірки "Пальмове гілля" - це антологія орієнтальних поетів IX-XV ст. - з Рудакі, Дакікі, Авіценні, Фірдоусі, Хайма, Сенайї, Анварі, Румі, Гафіза, Джамі та інших, які в українському перекладі А.Кримський друкував у виданнях "Шлях", ЛНВ, "Житє і слово", "Правда" тощо.

Яскраву орієнтальну сторінку у творчості А.Кримського становить проза, зокрема "Бейрутські оповідання", навіяні Сходом.

У творах цього циклу -- "Растленіє нравів", "Соломونيца, або Соломон у п'дніці" головний акцент робиться на педагогічних методах єзуїтів, що вели відкриту війну з православ'ям, організовуючи в

Сирії свої показові школи, куди приймали на навчання й дітей православних та мусульман.

Письменник описує не тільки екзотичні картини природи, а й арабський побут, використовуючи при цьому тубільну лексику в українській транскрипції. Навіть діалоги передано місцевим діалектом, після чого в дужках подається переклад. Така практика в українській літературі не нова, якщо брати до уваги реплік латинською, російською чи французькою мовами, наявні в багатьох письменників. Але то були переважно стійкі словосполучення, склад яких здійснювався у вигляді підрядників. А.Кримський зрушив цю традицію, подаючи їх безпосередньо в тексті. Взаєм такого новаторства їй служать ці оповідання.

Як уже згадувалося, під час наукового відрядження на Сході вчений зібрав кілька тисяч вірців народної творчості, що згодом використав у власній літературній творчості. Тільки в одному оповіданні "Растлініє нравів" натрапляємо на двадцять три арабських прислів'я. Наприклад, коли араби кого лають, то зичать йому: "Бодай твоя хаґа завалилася!". А.Кримський у примітці до цього прислів'я говорить: "Хати в Сирії будуються не інакше, як із тесаного каміння; згоріти вони не можуть, а завалитися та зруйнуватися можуть".

Яскравих контурів набирають герої оповідання "Соломоница, або Соломон у спідниці" при вмілому використанні фольклорних засобів. Пустопорожність фрази однієї з героїнь не була б такою переконливою без арабського прислів'я: "Язик у неї на двадцять чотири метелики". Бундючність, пихатість Лябібе дотепно передана устами народу: "І обличчя не засміялося б навіть на тепленький свіжий хлібець". І якщо читач візьме до уваги, що в Сирії хліб надто швидко висихає, то годі й придумати чогось влучнішого для характеристики Лябібе.

Читаючи оповідання А.Кримського, відчуваємо, що автор — не звичайний подорожній, а фахівець, вчений-орієнталіст, знавець культури мусульманського Сходу. Його цікавлять взаємини між культурами — східною та європейською. Показуючи конфлікт між європейськими поглядами й бейрутськими звичаями, традиційними поглядами старого консерватора — шейха Шяммеля, якому весь бейрутський побут здається "розтлінням нравів", — автор змальовує ту давню мішанину різних культурних впливів — мусульманських, єврейських, грецьких і французьких, якими пройняте життя арабів-християн. Власне лише після А. Кримського та Лесі Українки наша література підійшла до реалізації тих завдань, які накреслювало саме життя, наближаючи народи до єдиної світової цивілізації. У їх творчості спостерігаємо намагання увібрати й своїй найрізноманітніші культурні джерела, починаючи з літератури Єгипту, Китаю й Індії.

Значна увага в цьому розділі приділяється аналізу роману А.Кримського "Андрій Лаговський", перша частина якого побачила світ у збірці оповідань "Повістки та ескізи з українського життя" (Коломия і Львів, 1895), а друга (разом з першою) — вийшла у Львові 1905 р. Всі чотири частини роману за життя А. Кримського не побачили світу з багатьох причин. Однією з них була гостра критика твору в листі Лесі Українки за 3 листопада 1905 р., адресованому автору.

Орієнтальні традиції, започатковані А.Кримським, зокрема у його поезії та белетристиці, гідно продовжували його наступники — Г.Хоткевич, О.Маковей, М.Вороний, Олександр Олесь та письменники новітнього часу.

Розділ II

Персо-таджицька словесність в історико-літературних та літературно-публіцистичних працях А.Кримського.

Приступаючи до з'ясування проблеми, зауважимо, що в період діяльності А.Кримського термін "таджицька література" не тільки був відсутній у науці через упереджене ставлення панславистів до народу-творця всесвітньовідомих естетичних шедеврів, а й не подавав навіть надій на найвіддаленішу перспективу свого функціонування. Скрізь йшлося лише про літературу перську, іранську, надбання мусульманських народів, митців Середньої Азії, але без імені народу, який дав їм свою душу. Вперше звів його до наукового обігу талановитий літератор, політик і патріот таджицького народу Садриддин Айні (1878-1954), який виборов право власності на літературну спадщину класичного та пізнішого періодів. Зародженням власне таджицької літератури він уважав IX ст. нашої ери, обґрунтувавши цю думку у праці "Зразки таджицької літератури" (1925 р.), де блискуче з'ясовано взаємозв'язки між єдиними за своєю мовою перськими та таджицькими шедеврами. Обґрунтувавши на прикладі творчості Рудакі факт зародження класичної поезії мовою фарсі в Таджицькому регіоні, С.Айні, довів, що поетична спадщина IX-XV ст. (Фірдоусі, Хайям, Гафіз, Джамі) є спільним надбанням персів і таджиків, ім'я якій - "персо-таджицька література".

Аналогічної думки дотримувався й А.Кримський, не оперуючи, однак, терміном на її означення. Вчений однозначно стверджував, що класична поезія періоду IX-XV ст. від Рудакі й до Джамі написана новоіранською мовою - фарсі саме тоді, як у результаті заснування Арабського Халіфату перемогу здобув іслам.

Найдавнішим надбанням perso-таджицької словесності А.Кримський вважає клиноподібні написи царя Кіра та священну книгу зороастрійського періоду - "Авесту". В обох пам'ятках він виявив спільну мову, категорично відмовившись від прийнятого в Європі терміну "зендська" на її означення, як і від терміну "древньо-бактрійська", запропонованого іранськими вченими.

* Дослідник схильний до вживання терміну "мова пехлевійська", яка функціонувала в Ірані за часів правління О.Македонського. Адже пехлевійська література, на думку А.Кримського, була своєрідним продовженням зороастрійського догматизму, репрезентуючи перед світом свою кращу продукцію - легенди про іранських богатирів ("Книга владик"), романтичні сюжети ("Вамік та Азра"), лірику, переклади з індійської мови ("Каліла і Дімна", "Книга мудреця Сіддапати", "Життя Будди").

Після вторгнення арабів та запровадження ісламу персо-таджицька словесність надто швидко почала затухати в результаті асиміляторської політики завойовників. Арабам, пише вчений, силою обставин удалося прищепити певній частині населення Персії свою віру, а водночас і свою мову як офіційну. Здавалося, що якщо справи і надалі підуть так, то країна неминуче арабізується. Та, на щастя, національні почуття уярмленого народу почали прокидатися, зокрема при династії Аббасидів (750 р.н.е.), висунутої на трон зусиллям самих арабів.

Найщедрішим періодом у персо-таджицькій літературі X ст. А.Кримський вважає правління династії Саманідів, коли почалося могутнє національне відродження культури тубільного населення, зокрема пехлевійської ліричної поезії, яка своєю формою нагадувала римовані рядки "Авести".

Десяте століття дало персам двох славних поетів - Рудакі й Дакікі. Першого з них вважають основоположником усіх іраномовних літератур, "Адамом поетів", "вранішньою зіркою поезії".

Досліджуючи спадщину А.Рудакі (858-941), А.Кримський значну увагу приділяє життєпису поета, вважаючи, що народився він саме тоді, як Бухара опинилася в руках Саманідів (874 р.), а рідне його місто знаходилося між Бухарою та Самаркандом. У поета був хист художника й музиканта, чим і пояснюється милозвучність його віршів. Оскільки Рудакі поділяв вільнодумні "карматські" погляди свого мецената Нефа II, то в життєрадісній його ліриці спотерігаємо повне небажання рахуватися з приписами Корану та обмеженнями правовірних. Він писав:

*А ти, шинкарю, бачиш Рудегія,
Що ледве хату переліз...
Не бачив ти його, як він пишався,
Найперший із гульвіс (Т.І. - С.140).*

Рудакі залишив близько семисот тисяч рубаї, більшість з яких загинула, зокрема блискучий епічний цикл "Каліла і Дімна", написаний поетом близько 935 р. за дорученням Нефа II.

Таким чином, за часів Нефа II персо-таджицька література переживала небачений розквіт. Щоправда, покровителями поетів цього часу були й представники династії Ферігунідів.

Сучасником Рудакі, творчість якого детально проаналізував А.Кримський, був талановитий поет Дакікі, який перекладав віршами "Книгу царів" ("Шах-наме"), але не завершив через трагічну смерть.

Епоха Саманідів, що вважалася "золотим віком" персо-таджицької поезії, репрезентована іменами й таких поетів, як Зенджі Бухарський, Абутахір Хосревані, Неббаз Нішапурі, Салих Гератський, Кісайя Мервський. Їхніми меценатами були представники саманідської династії - Мансур I ібн-Нух та Нух II ібн-Мансур. Щоправда, у політичному відношенні їх царювання було періодом ослаблення саманідської династії. Культурному піднесенню цього часу сприяли окремі історичні твори, зокрема, "Історія правителів Хорасана" Селлямі, "Історія Бухари" Нершахі, а також новоперський переклад старовинної сасанідської "Книги владик", здійснений під керівництвом Абдеррезака.

Незважаючи на те, що персо-таджицька література Х століття представлена переважно поезією, А.Кримський не оминає й національну прозу при Сасанідах. Започаткували її твори на історичну тему, де висвітлюється минуле Бухари й Хорасана, а також епічний твір "Одкровення Даниїла".

За правління Нуха II у Бухарі було скомпоновано багатющу книгозбірню з усіх галузей науки, а згодом - за правління Басха з'явилися енциклопедії - "Вірні друзі" та "Ключі наук". Щоправда, обидві енциклопедії написані арабською мовою, куди ввійшли досягнення таких наук, як філософія, логіка, медицина, математика, астрономія, музика й хімія.

Добрі починання Нуха II стосуються й "Книги царів", що була піддана віршовій обробці. Цю нелегку роботу було доручено зороастрійському поетові Дакікі, талант якого найяскравіший, на думку А.Кримського, у інтимній ліриці.

Навчаючись у Лазаревському інституті східних мов, А.Кримський зайнявся перекладом поеми А.Фірдоусі (934-1020) "Шах-наме" українською мовою. Основою для цього послужив перський текст, виданий німецьким орієнталістом Й.Вуллерсом, а також тегеранське видання, з яким він робив зіставлення. Щоб якнайкраще передати зміст твору, вчений чотиристопним розмір метричного вірша "Шах-наме" передає чотиристопним тонічним розміром, притаманним українським народним думам, що дозволило зберегти епічний характер поеми. Але І.Франко, який вітав появу поеми в журналі "Життя і слово" (1895 р.), був незадоволений тим, що при перекладі втраченою була легкість вірша Фірдоусі. Вважаючи А.Кримського першопроходцем у перекладі українською мовою поезії Гафіза, Омара Хайяма, що заслуговують на найширше визнання, піддав гострій критиці переклад "Шах-наме", який не виправдовував тих давніх надій, які покладав він на А.Кримського. Адже в листі до нього за 29 листопада 1890 р. сказано, що в "поемі Фірдоусі велика сила такого чисто людського елемента, котрий ніколи не устаріє".

Намагаючись з'ясувати питання щодо зацікавлення Фірдоусі староіранським билинним епосом, А.Кримський припускає, що поет не був байдужий до цієї проблеми ще 957 р., коли саманідські правителі створили комісію для перекладу давніх перлин, написаних пехлевійською мовою. В результаті майже 25-річної праці Фірдоусі склав 60000 двовіршів, за що й був щиро премійований Ахмедом.

Очевидно, що філологічні пошуки вченого, намагання встановити щонайвідповідніший оригіналові текст взяли гору над поетичними міркуваннями. І саме переклад "Шах-наме" мав на увазі М.Рудницький, коли говорив про цвіль засушеного хліба в його перекладах¹.

Однак, попри всі негативи й невдачі перекладу перської епопеї, він цінний для нас як з філологічного, так і з історичного боку і засвідчує наші давні контакти зі Сходом.

У важких умовах правління тюркських династій (IX - XII ст.), цвіт персо-таджицької нації мав два шляхи. Перший -- звернення за втіхою

¹ Див.: Рудницький М. Від Мирного до Хвилюго. - Львів, 1936. - С.187.

до релігії, другий -- самозбереження. Тому ці часи відзначаються могутнім піднесенням релігійних почуттів, з одного боку, та бажанням взяти з життя все, що можна, -- з другого. Саме останнім шляхом увійшов у персо-таджицьку літературу відомий математик і філософ Омар Хайям (1048-1131), який став і збірним поетичним образом. Мріючи мати сильного заступника від тиранів-правителів, народ нерідко приписував йому і його творам ті якості, яких насправді не було. За цих умов поет вдається до проблем метафізики і пише трактат, що є своєрідним спрощеним переказом філософського зведення Ібн-Сіні. У поезії "Од гяурства до іслама" з яскраво вираженими автобіографічними мотивами читаємо:

*Од гяурства до іслама -
Лиш хвилинка,
І від сумнівів до віри -
Лиш хвилинка (Т.І. - С.249).*

Поета могли на підставі таких віршів та складеної ним інструкції з метафізики звинуватити в "тенденціях не тільки малоправовірних, але й політично небезпечних". Йому можна було поставити запитання: чому, роздумуючи про принципи ісмаїлізму, він не спростував їх? Питання було б тим паче актуальним, оскільки саме в цей час із Сирії доносилися тривожні звістки про нашествя із Заходу хрестоносців, що загрожували мусульманським святиням. За свідченням історика Кафтія, який жив у XIII ст., нішапурці за таких обставин обрушилися на віру Хайяма, виявивши його "нечестя". Тому поет, відволікаючи від себе підозру, вирішив здійснити паломництво до Мекки. Але на переконання А.Кримського, таке рішення Хайяма ні з позицій філософів, ні з позицій містиків-суфіїв не було виправданим. Паломництво до святої Кааби з її фетишем пояснюється інстинктом самозбереження. Повернувшись звідти, поет в одному з віршів напише:

*Церкви, хрести і чотки,
Мечеті і михраб -
Усе воно ознака,
Що тут людина - раб (Т.І. - С.246).*

Приховуючи свої настрої, поет почав систематично відвідувати ранішні та вечірні молитви в мечеті, а у віршах почав висловлюватись обережно та двозначно. Однак, досвідчене око зуміє побачити в них жало, спрямоване проти мусульманського закону (шаріата).

Аналізуючи зміст збірки "Рубаї" Омара Хайяма, А.Кримський солідарний з І.Фон-Хаммером, орієнталістом, який вперше познайомив Європу з творчістю персо-таджицького поета в 1818 р., назвавши його "вільнодумцем та викривачем" пороків мусульманської релігії, а також "Вольтером перської поезії".

І все-таки напрошується запитання: як розуміти творчість Хайяма - як вільнодумний скептицизм чи суфійську містику? В "Історії мудреців" Кафтія знаходимо відомості, що частина суфіїв через сто років після смерті Хайяма привласнила його творчість, трактуючи її в суфійському дусі. Розмірковуючи про матеріалістичний світогляд поета, А.Кримський виявляє у його творах не тільки антимусульманське, а й антицарське спрямування. Певно, він поважав релігію своїх предків -

зороастрійську, через що звертався до правителів та духовенства: "Муфті! Я п'ю кров винограду, а ти - людську. Хто ж тоді із нас більш кровожерний?" І що в тому проти природного, запитує дослідник, коли Хайям радить жити так, як підказує нам саме наше єство?

У великого Гафіза (1300-1338) є поезія, де оспівано принади чудодійного саду, плодами якого пригощає "Ніч влади" тільки того, хто спроможний виконати східну обітницю упродовж сорока безсонних ночей на святій горі Вавакії. Злившись із безсмертним образом Гафіза, казкова Вавакія вперше постала перед зором А.Кримського під час його наукового відрядження на Схід.

Пройшовши своєрідний тарікат (посвячення), А.Кримський здобув право вільно входити до чарівного "бахаристану" й відтоді постійно частував екзотичними плодами культурну громаду.

Але ще до цього, навчаючись у Лазаревському інституті східних мов, він виношує мрію написати для редактованого І.Франком "Народу" дослідження про всесвітньовідомого шіразця, невдовзі посилає статтю "Дешиця про Гафіза" та три його пісні у власному перекладі. Запропонований переклад віршів І.Франко надрукував згодом у журналі "Житє і слово" (1895. - №1), але без вступної статті, яка зараз зберігається у Відділі рукописів Інституту літератури ім. Т.Шевченка НАН України (Ф.3. - № 612). "Відчуваючи вагу пісень Гафіза, - йдеться у цій статті, - я пильно працюю над їх перекладом на нашу мову і маю певність, що наш мислячий загаль прийме їх прихильно. Тоді в обширній передмові я постараюся вяснити історичне значення Гафіза, виложити гадки про його, торкнутися питання про суфіїв і взагалі улегшити читання читачеві-неспеціалісту".

Слід зазначити, що досяг цієї мети перекладач не одразу. Кінцевому результаті передували статті в низці видань — "Энциклопедическом словаре" Брокгауза і Ефрона, братів Гранат, Новому Енциклопедичному словнику, передньому слові до збірки перекладів Ф.Корша "Персидские лирики X - XV вв." (М., 1916), загубленій монографії "Гафиз и его газели" (М., 1918), тритомній праці "История Персии и ее литературы" тощо.

Грунтовно висвітливши життєвий шлях і творчу манеру поета у монографії "Гафіз та його пісні" (бл. 1300-1389) в його рідній Персії XIV ст. та новій Європі" (К., 1924), А.Кримський визначив основні мотиви газельної лірики Гафіза. Це — краса та кохання, вино, квіти, весняна природа. Нерідко зустрічаються в нього й інші мотиви, зокрема, про людську гідність, ефемерність життя та щастя, про лицемірство священиків, поверхове розуміння віруючими Корана. Поет, піддаючи осуду братовбивство, зауважує, що "усі люди, хоч би й вірували не по-однаковому, можуть і повинні бути братами, незалежно од того, чи до мечеті ходять вони на молитву, чи до гебрської божниці, чи до церкви, чи до синагоги".

У 1918 р. учень А.Кримського М.Персіц у друкарні О.Гатцука видав трохи незвичну книгу свого вчителя "Пісні Гафіза", перша половина якої написана російською мовою, а друга - українською ("З Гафізових пісень"), яку з невеличкою передмовою А.Кримський включив до поетичної збірки "Пальмове гілля" (К., 1922). Вічно

актуальна поезія Гафіза в невдалих перекладах "шквалом" промчала над Європою, ледь зросивши її родючі простори. Найбільш живучою, однак, вона виявилася на благодатному українському ґрунті завдяки поетичному та лінгвістичному хисту А.Кримського і, без сумніву, мелодиці нашої мови, що співзвучна з мелодикою фарсі.

Знайомлячи українських читачів з творчістю персо-таджицьких класиків через галицьку періодику ("Народ", "Правда", "Зоря", "Дзвінок"), А.Кримський друкував там і наукові статті про кращих з них, історичні розвідки філософського і релігійного характерів. Добуваючи цінні фактичні відомості безпосередньо з орієнтальних першоджерел, він не спішив пускати їх у науковий обіг. Якось випадково виявивши у рукописному відділі Лазаревського інституту "Диван" А.Джамі, він всеціло захопився його життєписом та поетичною творчістю автора. Досліджуючи спадщину Джамі, А.Кримський невдовзі оприлюднив у 20-у томі "Енциклопедического словаря" Брокгауза і Єфрона перші достовірні відомості про нього.

Не заперечуючи глибоко релігійного характеру творчості Джамі, А.Кримський нагадує читачам, що великий перс прагнув надати своїм поетичним творам й інший, сокровенний зміст.

Хорасанець за своїм походженням, А.Джамі (1414-1492) майже все своє життя провів у Гераті, яким володіли тимуриди (Шахрух, Абу-Саїд, Хусейн Байкара). У період царювання цих трьох тимуридів і минуло в Гераті життя знаменитого поета. За Шахруха, пише вчений, він виріс і змужнів. Абу-Саїд і Хусейн Байкара знали поета особисто і сприяли йому в його письменницькій діяльності.

Навчання у Самаркандському медресе зблизило Джамі з найкращими науковими та поетичними силами тих часів, які побачили в особі початківця "спалах вранішньої зорі" і готові були прийняти його у свій гурт. Та поета тягло до рідного Герата, де під опікою святого нахшбандійця та в результаті опрацювання суфійських творів він проходить дервішівський тарікат, тобто всі стадії суфійського посвячення.

Згодом, як писав його близький товариш Алішер Навої, проходження таріката досить сильно вплинуло на поетичну майстерність Джамі. Палка прихильність до Творця знаходила втілення майже у всіх його творах. Невдовзі Джамі став шейхом суфіства, тобто наставником для інших у тарікаті. Однак, підкреслює А.Кримський, суфійський аскетизм не вбив у Джамі людину, що виявлялось у його дотепних жартах та кепкуванню над собою. Містичні вірші Джамі написав, вважає А.Кримський, переважно під час проходження таріката, а що стосується романтичного епосу, який увійшов до "Седмериш" ("Хафт авранг"), то це - плід пізніших часів.

Над творчістю Джамі А.Кримський працював тривалий час. Але після повернення з наукового відрядження зі Сходу, його переклади стають досконалішими.

Очевидно, властива Джамі складність була тією перешкодою, через яку свої переклади українською мовою А.Кримський тривалий час не наважувався віддати на суд громадськості. Тільки у 1906 р. у журналі

"Нова громада" (№9) у добірці десяти віршів знаходимо єдиний із Джамі - "Глянула ти..." З часом у збірці оригінальних та перекладних поезій "Пальмового гілля", виданій у 1922 р., Джамі займає значно більше місця вже як виразно персо-таджицький поет. Цю реальну перекладачу іпострасе віршом "Періста газель":

*Уж не прийти ль к тебе с приветом,
Сказать: "Томлюсь! Узнай об этом!"
Но сила чувства такова,
Что пошлы будут все слова.
Чи скласти "Книгу про кохання",
Щоб там списать свої страждання?
Ой! Довша буде книга та,
Ніж ціла книга живота!" (Т. I. - С. 323).*

Тут же А.Кримський пояснює читачеві, що "періста газель" - це вірш двома-трьома мовами. Я, зауважує вчений, арабські строфи оригіналу перекладаю мовою російською, а перські -- українською. Тоді поезія виходить і в перекладі такою самою перістою, як і в оригіналі.

Перебуваючи в Москві, у 1913 р. А.Кримський написав монографічне дослідження про Джамі. Чорновий та машинописний варіанти цієї праці знаходяться зараз в Інституті рукопису ЦНБ ім. В.Вернадського НАН України. Видана вона дисервантом у Душанбе у 1989 року до ювілею поета (575 -річчя). Праця задумана як один з розділів фундаментального дослідження про класиків персо-таджицької літератури.

На жаль, через умови, спричинені імперіалістичною війною, А.Кримський не зміг довести працю до завершення. І лише у 1936 р., повертаючись до свого задуму, він у текст машинописного варіанту вносить окремі правки, зокрема й ті, що стосуються найсучаснішої орієнтальної транскрипції.

Монографія А.Кримського має три розділи. Перший, що складається з семи параграфів, стосується виключно життєпису поета; другий - "Огляд творів Джамі"; третій - "Джерела та посібники для вивчення біографії та творчості Джамі".

Вважаючи якоюсь мірою великого Джамі еkleктиком у стилі його попередників, А.Кримський, однак, наголошує, що переспівування окремих сюжетів у персо-таджицькій літературі було цілком закономірним явищем, у процесі якого удосконалювалися художні прийоми і засоби. Безперечно, продовжує вчений, що при своїй схильності послуговуватися готовим матеріалом, Джамі, однак, постає перед нами поетичною натурою великої художньої сили та могутнього почуття, якому належить почесне місце у рідній літературі.

В історії світової естетичної думки А.Кримський відомий як театральний критик та дослідник й теоретик сценічного мистецтва, зокрема персо-таджицького, принципи якого викладені у синтетичному дослідженні "Перський театр, звідки він узявся і як розвивався" (К., 1925), що є настільною книгою театральних закладів Таджикистану й Персії.

Ми мало знаємо східні літератури, наголошує в рецензії на цю книгу О.Білецький, і не більше уявлення маємо про театри Близького й

Далекого Сходу. Звичайні курси з історії театру, читані при наших музично-драматичних інститутах за традиційним шаблоном, починають цю історію з грецького театру Діоніса, з драматургії Есхіла, Софокла й Евріпіда. А тим часом пошуки новіших режисерів і в нас, і на Заході весь час то свідомо, то несвідомо звертаються до шляхів, якими йшли театри Сходу¹.

Видовища, які припадають на перші десять днів посту мохаррема, нагадують у мусульман, як зауважує А.Кримський, християнську страсну седмицю і присвячені оплакуванню сім'ї халіфа Алі, що зазнала кривд від халіфів Абу-Бакра та Омара. У ці дні шийїти оплакують смерті сім'ї Хусейна, сина Алі, що загинула від ворожого меча біля мезопотамської Кербели. "Окрім плачу-голосіння, -- зауважує А.Кримський, -- окрім тужливих процесій, ніби з "плащаницею", у шийтів (у Персії, в Індії) під час страсного мохарремського десятиднів я з десятим днем "ашура" одгравуються драматичні вистави, що відомі у європейців під ім'ям "те"зіє" (траур) (Т.IV. - С.231).

Доречно зазначити, що деякі вчені (Є.Бертельс) допускають, ніби коріння перського театру бере початок в скоморошій грі-танцях, які виконуються мандрівними жартунами ("базіграми") та в релігійному культі, пов'язаному з оплакуванням Хусейна. Удосконалюючись та розвиваючись, цей культ покликав до життя (наприкінці XVII -- початку XIX ст.), як вважає А.Кримський, релігійну драму "те"зіє" ("траур"), яка функціонує й нині. Звичайно, у XIX ст. Персія була знайома і з європейською драмою, зокрама п'єсами Мольєра. Однак, трагедія європейського типу там не прищепилася, і "те"зіє" досі залишаються єдиним видом трагедії, дуже популярним серед простолюду.

У роботі А.Кримського знаходимо й докладні відомості про різні типи східного театру, зокрема лялькового (Кечель-Пегливан), завезеного у досить давні часи з Китаю.

Ведучи мову про походження лялькового театру, вчений наголошує, що своїм корінням сягає він арабського світу і відомий також у туркії під назвою "Карагьоз" ("Чорноокий").

З європейським театром, зокрема комедією, Персія познайомилася лише в XIX ст., і посередницьку роль відіграла тут азербайджанська культура, що розвивалася у межах Російської імперії. Домінуюча роль належить тут азербайджанському драматургові, полковнику російської армії Фаталі Ахундову.

Добру справу у пропаганді західноєвропейської драматургії серед перської людності робила й преса, зокрема газета "Тесвір-і ефкар", переробивши, зокрема, Мольєрового "Мізантропа" на перський манер, де використано місцеві звичаї та побут.

Перська революція 1908 р., нагадує читачам А.Кримський, покликана до життя й низку перських комедій сатиричного плану, що друкувалися переважно в сатиричній газеті "Тیاتр", наприклад, комедія Хасана Мокеддема "Джафар-хан, що прийшов з країни ференгів (Європи)". Дослідження А.Кримського переконливо доводять, що література персо-таджицького відродження є, по суті, частиною світового естетичного процесу, який досяг вершин у західноєвропейському Ренесансі XVII ст. Завдячуючи А.Кримському, персо-таджицька поезія заговорила не тільки українською мовою, а й російською, збагативши як східно-слов'янську, так і світову орієнталістику.

¹ Див.: Білецький О. Рецензія на "Перський театр" А.Кримського // Червоний шлях. - 1926. - №1. - С.27.

Розділ III

Тюркська літературна та періодична преса в наукових інтересах А. Кримського

Присвятивши значну частину свого життя дослідженню історії, мови та літератури тюркських народів, А.Кримський переконливо довів, що культура тюрків має досить древнє походження. Її витоки він обґрунтував у рукописній праці "Хозари"¹, де однозначно стверджує, що тюрки здавна були культурним та мирним народом, який розпадався на дві гілки: східну, розташовану в басейні рр. Орхона та Єнісею, та західну, переважно в кашгарському Туркестані. Багата культурна історія східної групи щедро представлена орхонськими написами, які належать до VI ст. н.е.

Як підкреслює А.Кримський, уже в VI ст. н.е. сформувалася могутня тюркська держава, що провадила жваву торгівлю зі своїми сусідами. Це була Хозарщина. Саме тоді ця держава (близько 578 р.) потрапила під владу завоюників, які заснували неозорий каганат з яскраво вираженими культурними та торгово-економічними інтересами.

Існувала ще одна, по-своєму казкова прикмета у тюрків хозарського каганату: у них не було релігійного антагонізму. Язичницька, християнська, іудейська, мусульманська віри в цій державі були рівноправними. З часом панівним на великих просторах каганату став іслам. На думку А.Кримського, іслам, як і всяка інша релігія, може бути прилаштований до будь-якого світогляду, незважаючи на те, що багато хто вважає його релігією, яка не терпить поруч з собою іншої. А, між іншим, араби, визнаючи іслам винятковою релігією, вважають себе братами арабів-християн.

Досліджуючи історію й культуру хозар, А.Кримський застерігає від ототожнення їх з половцями, які, насуваючись на Україну, нищили все на своєму шляху. Адже саме такої помилки допустився О.Пушкін у "Пісні про віщого Олега". Тюрки-хозари не були "неразумними", як вважає поет, а висококультурним і мирним народом, що оберігав торговий шлях від Волги до Прибалтики та мав найдосконаліший орхон-єнісейський алфавіт, яким послуговувались навіть наші пращури. З-поміж культурних пам'яток того часу А.Кримський виділяє домостроїчну поему "Кутатгу билік" ("Блаженне знання") та "Диван лугат ат-тюрк" ("Словник тюркських діалектів") Махмуда Кашгарі (1074 р.). Саме на підставі аналізу багатого словникового матеріалу Кашгарі вчений дійшов висновку, що вже тоді існувало не менше чотирьох древньо-тюркських билинних циклів, не рахуючи дрібних сюжетних жанрів - прислів'їв та загадок².

Цікаві свідчення про давньо-огузького народного співця Коркута знайшов учений в арабських істориків - Умадеддіна (XII ст.) та Ібн-

¹ Кримський А. Хозари // Вісник Академії Наук України. - 1993. - №№ 1-2. - С.48-54; С.56-65.
- Публікація М. Веркальця

² Див.: Малов С. Памятники древнетюркской письменности. - М. - Л., 1951.

Асіра (XII ст.). Адже популяри́сть цього напівлегендарного спі́вця серед тюрків настільки велика, що його могила ("Коркут-ата"), про яку згадає й Т.Шевченко, була до недавнього часу культовим місцем.

Важливе місце у спадщині А.Кримського займає рукописна праця "Тюркські літератури" (Ф.І.-№ 25341), в якій проаналізовано найдавніші естетичні шедеври колись єдиного народу. Як і в праці "Тюркська мова", вчений зупиняється на архео-єнісейських написах, які, окрім лінгвістичної вартості, мають значний історичний і літературний інтерес.

З-поміж творів домонгольського періоду А.Кримський виділяє цікаву збірку релігійних, популярних і сьогодні серед тюрків, віршів ("хикметів") Ахмеда Йесезі.

Османи, вважає А.Кримський, разом з турками й азербайджанцями, є нащадками древніх огузів, а тому витоки їхньої мови й літератури сягають ще Орхонських пам'яток.

Однак, загальноприйнято вважати, що поштовхом до поетичної творчості в сельджукській державі була перська лірика. Адже у Конії, стольному граді сельджуків, жив у XII ст. великий перський поет Джелаледдін Румі (1207-1273 рр.), який писав деякі газелі навіть турецькою мовою, не кажучи вже про його сина - шейха Султана Веледа (1226--1312 рр.), що вважається справжнім турецьким письменником переважно за турецькі рубаї у "Раббаб-наме" ("Книзі зурни").

Серед поетів-турків, які творили в дусі суфійських ідей Румі та його сина Веледа, слід назвати лірика Юнуса Емре та автора культурно-дидактичної "Гаріб-наме" ("Книги чужинця").

Як відомо, у 1402 р. на Малу Азію напав Тимур. Саме з цих пір починається літочислення справжньої турецької літератури, пов'язане передусім з іменами Ходжі Насреддіна, автора енциклопедичної поеми "Іскандер-наме" ("Олександрія") Ахмеда Герміянського, а також чудового лірика Несімі.

Після захоплення Мохамедом II Завойовником Царгорода 1453 р., що став османською столицею, літературне життя концентрується виключно у ньому. Ця подія збігається з розквітом середньоазійської (джагатайської) літератури, для якої благодатним джерелом, як і для турецької, була перська література.

У цей час досить помітний вплив на турецьку літературу мав Алішер Навої, сліди якого відчутні й на творчості самого султана та двох його синів - Баязіда II Святого і Джема, а також внука -- Селіма I Грозного.

Період правління згаданих султанів вважається розквітом класичної османської літератури. А головною опорою цього розквіту є, на думку А.Кримського, творчість Хамді Челебі, Ахмеда-паші, Неджаті, Міхрі Хатун, Месіхі, Фізулі, Джафара Челебі, Ревані, Лямі Бруського та ін.

Розглядаючи турецький літературний процес, А.Кримський вважає верхньою його розквіту другу половину XVI ст., що хронологічно збігається з європейським Відродженням, але внутрішнього зв'язку з ним не має.

Сходознавча діяльність А.Кримського -- яскрава сторінка і в історії азербайджанської літератури. Азербайджанському читачеві відомі окремі дослідження нашого земляка, зокрема "Низами и его

сучасники", "Шеки" та низка інших. Водночас більшість праць вченого про історію й культуру Азербайджану й досі знаходяться в архівах, зокрема "Шірван", "Історія Азербайджану", "Азербайджанська література", численні ескізи про творчість Нізамі та його сучасників.

Вагоме місце серед рукописних досліджень А.Кримського посідає праця "(Тюркська) народна словесність" (Ф.І. -№25341), де проаналізовано найдавніші пам'ятки спільнотюркського періоду, подано діалектологічну карту азербайджанських говорів, розглянуто історичні пісні, що іменуються перським терміном "дастани" і виконуються співцями-ашиками.

Найвагомішим внеском А.Кримського до азербайджанської літератури вважається синтетична, насичена багатим фактичним матеріалом книга "Низами и его современники" (Баку, 1980), що сягає глибинних пластів культурної спадщини арабського, персотаджицького та інших народів.

Цій праці А.Кримського передувало дослідження про Нізамі в серії "Труды Лазаревского института восточных языков" (1907), де неординарні наукові висновки проілюстровано його ж перекладами з "П'ятериці" та "Семи красунь" Нізамі¹.

У праці А.Кримського "Азербайджанська література" наголошується, що своїм корінням вона тісно переплітається з османською, але становить собою окрему гілку. Взірець такого сплетіння вчений вбачає в творчості поета-пантеїста Несімі, який своєю мовою нагадує як османського, так і азербайджанського поета.

Вершиною культурного розвитку Азербайджану А.Кримський вважає час, коли в Персії запанувала азербайджанська династія Сефевидів, з середовища якої походить шах Ісмаїл, що підписував свої вірші псевдонімом "Хатаї", віддаючи, однак, заслужену шану національному поетові Фізулі, творцеві прекрасної поеми "Лайла і Меджнун", сюжет якої послужив композиторові У.Гаджібекову для створення національної опери.

Досліджуючи азербайджанську літературу новітніх часів, А.Кримський звертає увагу на поетів Панахі, Відаді, Вакифі та Джан Мадатова, на творах яких відчутний і російський вплив.

Яскравим представником цієї плеяди є, на думку А.Кримського, й К.Закір, який, наслідуючи І.Крилова, сміливо викривав соціальні пороки азербайджанського суспільства.

Специфічні умови життя в межах російської імперії, де поруч з негативними проявами пробивалися до життя волелюбні ідеї, охопили й драматургію, репрезентовану іменем полковника російської армії Мірзи Фаталі Ахундова, "мусульманського Мольєра", який започаткував національний театр драмою "Хаджі Кара" (1873).

Одне з провідних місць в азербайджанській літературі належить представникові критичного реалізму Наджаф-бек Везіру, вістря драматичних творів якого спрямоване насамперед проти пороків тогочасного суспільства. Називаючи його "мусульманським Островським", А.Кримський тим самим вказує на генетичний зв'язок

¹ Див.: Серикова Л. Малые формы лирики Алишера Навои. - Ташкент: ФАН, 1981.

п'єс драматурга з російською класикою. Окрім того, дослідник зупиняється й на журналістській діяльності Везіра, зокрема висвітлюючи його участь у газеті "Екін-джі" ("Орач").

Серед друкованих органів Азербайджану післяреволюційних подій 1905 р. помітною популярністю користувався сатиричний журнал "Моалла Насреддін", сторінки якого рясніють блискучим гумором Сабіра Тагірова, чие посмертне зібрання творів під жартівливою назвою "Гоп-гоп-наме" й досі залишається "улюбленим чтизом азербайджанців".

Серед письменників-просвітителів кінця XIX - поч. XX ст. А.Кримський згадує й Султана-Меджіда Ганієва, що вивів національну белетристику з глухого кута, змалювавши в романі "Листи Шейдабека" образ російської інтелігентки Софії Михайлівни. До аналогічних проблем вдавався згодом і Н.Наріманов, (1871 - 1925) який у повісті "Богадур і Соня" відтворив образ закоханого студента-мусульманина у вірменську жінку.

Утворення Азербайджанської республіки з офіційним застосуванням національної мови, графіку якої розробляв і А.Кримський, відкрило для культури великі перспективи. Знаменним у цьому плані був вихід у світ навчальної літератури класичної спадщини Фізулі, Нуткі (1925 р.), тритомного видання "Матеріалів з історії азербайджанської літератури" (1925--1926 рр.) тощо.

Внесок А.Кримського в культуру азербайджанського народу - не випадковість. Це - продовження традицій, започаткованих ще в минулому столітті М.Гулаком, О.Навроцьким, О.Багрієм та ін., і є виявленням нашої постійної уваги до культури братнього народу та його героїчної історії.

Вивченням тюркської мовної групи, до якої належить і казахська мова, А.Кримський займався ще в шкільні роки. В Інституті рукопису ЦНБ ім В.Вернадського НАН України серед численних матеріалів пощастило віднайти працю "Література тюрків Казахстану". Ті тюрки, йдеться в ній, яких росіяни називають киргизами чи киргиз-кайсаками, такої назви до себе не застосовують. Вони іменують себе "казахами" і лише зрідка в дусі російської термінології, - "киргиз-казахами" (ф.І. - № 25524).

Найбагатшим надбанням казахів, на думку вченого, є усна народна творчість, зокрема історичні пісні та прислів'я. Наявні у казахів і багатопланові обрядові пісні, що, як і в індійців та іранців, мають практичне застосування.

Пропагандистами народної мудрості були і є у казахів професійні співці, які не тільки зберігають пісні сивої давнини, а й самі складають їх. Високо оцінив А.Кримський знамениту романтичну поему "Кузу-Кьорпеч" ("Кози-Корпеш і Баян-Сулу" - М.В.), що зберегла й на сьогодні свої достоїнства, завдячуючи співцям-імпрровізаторам - Урунбаєву, Ноурузбаєву та ін. '

Знаменною віхою в історії казахського народу було приєднання до Росії. У цих умовах почала зароджуватися національна інтелігенція, яка

Див.: Аузов М., Ахмєдулов Т. Поэзия казахского народа // Антология казахской поэзии. -М, 1958.

здобувала знання переважно в російських навчальних закладах. Її представники були не тільки трансформаторами російської та європейської культури, але й активними стимуляторами власної, казахської. Адже більшість з них вела просвітницьку роботу серед простолюдю, спрямовуючи одночасно свої зусилля на записування етнографічних та пісенно-фольклорних матеріалів. Серед перших у дослідженні А.Кримського згадується нащадок Чингіз-Хана -- історик і етнограф Чокан Валиханов. Знаходимо в праці А.Кримського відомості і про діяльність фольклориста А.Диваєва, відомого як автора "Этнографических материалов из Сыр-Дарьинской области", виданих 1893 р. у Ташкенті. Ця праця була прихильно зустрінута орієнтальною критикою, зокрема рецензією В.Бартольда, вміщеною у петербурзьких "Записках Восточного отдела" (1893-Т.9). Прихильно зустрів А.Кримський і записи пісень, здійснених А.Диваєвим, та "Материалы к истории киргиз-казахского народа" археолога М.Тинишпаєва, якими, до речі, цікавилися й В.Радлов, В.Меліоранський, Г.Потанин та ін. Заслужують уваги, на думку вченого, і сатиричні твори М.Юмачикова, спрямовані проти денационалізації тубільного населення.

Прихильне ставлення виявив А.Кримський і до творчості кочового муллі Міфтахутдіна (Ак Мулла), автора так званих "мерсіє", особливо популярних у 90-х рр. минулого століття.

Оригінальні спостереження робить А.Кримський у рукописі, досліджуючи громадсько-літературну діяльність Абая Куанбасєва (1845 - 1904) основоположника нової казахської літератури, який наблизив до рідного народу кращі зразки російської лірики, зокрема "Євгенія Онегіна" О.Пушкіна.

Як зауважує А.Кримський, політика царського самодержавства в національних окраїнах комбінувалася в залежності від розуміння державної мови. Якщо на Україні, де російська мова більш-менш доступна, рідна мова переслідувалася і зборонялася, то серед тюркських народів з метою сприйняття урядових циркулярів вихід періодичної преси мовою тубільного населення заохочувався, наприклад, додаток казахською мовою до "Акмолинских областных ведомостей". Але саме завдяки цьому зростала національна свідомість передової казахської інтелігенції. А революційні події 1905 р. через посередництво таких часописів, як "Казах" (Оренбург), "Айқап" (Троїцьк), "Казахстан" (Уральськ) мали відлуння і в казахських степах.

На цей час припадає діяльність казахського публіциста А.Букейханова, що тісно співпрацював з політичними засланнями, та поета М.Дулатова, творчість якого пройнята закликами до співвітчизників здобувати не тільки національну освіту, а й європейську. Втілення просвітницьких ідей спостерігаємо у таких поетичних збірках М.Дулатова, як "Ойак, казах!" ("Прокинься, казах!"), "Азамат" ("Юнак"), у романі "Бахисті Джамал" ("Нещасна Джамал").

Видатним представником просвітительських традицій у казахській літературі А.Кримський вважає А.Байтурсунова, який переклав рідною мовою майже всі байки І.Крилова.

Якщо врахувати, що журнал "Вестник воспитания" у 1906 р. прогнозував сутільну освіченість у Середній Азії лише через 4600 років, то сьогоднішні результати праці казахських письменників та інтелігенції є справді фантастичними. Подолавши всілякі перешкоди економічного та політичного планів, тяжкі наслідки геноциду, казахський народ став одним з високо цивілізованих.

Найдавнішим надбанням узбецького народу після архонісейських пам'яток, за визначенням А.Кримського, є джагатайська література, що розвивалася у двох напрямках: релігійному та світському (епічна, історична та етична поезія). Більшість цих творів відчутно позначена впливом персо-таджицької культури. Водночас джагатайські історичні твори типу "Мірадж-наме", "Тезкере і Евлія", "Бахтияр-наме", "Бабур-наме"¹ відзначаються повною незалежністю від перських та іранських сюжетів, як і знаменита поема "Шейбаніана" принца Мохаммеда Саліха, де змальовано середньоазіатського завойовника кінця XV - поч. XVI ст. Шейбані-хана.

За А.Кримським, стартовим в історії узбецької літератури було XII ст., на перешкоді якої згодом стало монгольське нашествя, що завдало узбецькій культурі, як і всьому Близькому Сходові, непоправних утрат. Однак, завдяки взаємодії з персами та арабами, узбецька література не піддалася асиміляції зовойовників. Навпаки, монгол за походженням, навіть Тимур-хромець послуговувався виключно узбецькою та таджицькою мовами. Об'єднавши розпорошені феодалні володіння в єдину державу, Тимур у 1370 р. утвердив своєю столицею Самарканд, де жили тоді поети і вчені, які писали переважно мовою фарсі. Другим за величиною центром культури Середньої Азії пізніше став Герат (XV ст.). Саме на цей час припадає пошавління давньоузбецької літератури, типовим представником якої був поет Лутфі, прихильник династії тимуридів. Султану Іскандеру він присвятив навіть одну з кращих своїх поем - "Гуль і Новруз". А у віршах Лутфі, написаних джагатайською мовою, переважають життєрадісні мотиви, гедонізм, що чергується з непідробним патріотизмом.

У сучасній узбецькій літературі для визначення давнього її періоду термін "джагатайська" не прижився, хоч А.Кримський, оперуючи ним, розглядає творчість письменників XII - XIV ст., розуміючи умовність цього терміну, який походить від імені сина Чингіз-Хана - Джагатая.

Першим літературним шедевром часів монгольського лихоліття А.Кримський вважає поему "Йосиф і Пантефрея" (1233 р.), написану на коранний сюжет. Насправді, починаючи з 1310 р., найпопулярнішим серед узбеків була прозова збірка "Легенди про життя пророків" Рубгузі, що фактично започаткувала "джагатайську" літературу.

Справжній розквіт узбецької літератури припадає на період не тільки після Джагатая, але й взагалі після чингізів, до того ж з центром поза межами Середньої Азії - в іранському Гераті. Там, при дворі тимурида Хусейна Байкари, в особі Джамі знайшла "пристановище" узбецька література, репрезентована Алішером Навої (1441 - 1501). У джагатайській літературі, вважає А.Кримський, Навої - такий же

¹ Див.: Сулейман Х. Миниатюри к "Бабур-наме". - Ташкент, 1972.

різнобічний талант, як Джамі в перській: спік, лірик, філолог, історик. Постаті А.Навої А.Кримський приділив найбільше уваги в рукописній монографії "Джамі" та книзі "Низами и его современники".

До старших сучасників А.Навої А.Кримський зараховує Лутфі (1401-1481), у творчості якого яскраво виражені фольклорні мотиви узбецького народу, філософська мудрість та дидактичні прийоми.

Вірним продовжувачем традицій Навої в узбецькій літературі XVI ст. був Мохаммед Бабур (1483-1530), автор неперевершених в історичному плані автобіографічних записок "Бабур-наме", що є взірцем національної класичної прози та літературної мови.

Початковий період нової династії -- узбецької, підкреслює вчений, яка прийшла на зміну тимуридській в особі Шейбані-хана, був незаперечним продовженням розквіту "джагатайської" літератури. Його репрезентовано історичним епосом у віршах - "Шейбані - наме" (XVI ст.), а в XVII ст. -- "Історією тюрків" хіванського хана Абуль-газі.

Значну увагу у своїх дослідженнях А.Кримський приділяє й становленню узбецького національного театру та драматургії, основоположником якої він вважає Ходу Бехбуді, автора драми "Педеркюш" ("Вбивця батька").

Серед періодичних узбецької національної драматургії у працях А.Кримського зустрічаємо й імена Абдурруфа Шеріді, автора п'єси з сільського життя "Харемні", А.Фітрата - історика літератури, перу якого належать п'єси з життя британської Індії ("Справжнє кохання" та "Індійські революціонери"), Абдулу Барді, М.Чулпана та інших. У цьому ряду найяскравішим є, на думку А.Кримського, ім'я Гуляма Зафарі, автора першої узбецької опери "Халіма" з виразно виявленим протестом східної жінки проти вікового рабства.

Вивчаючи низку пам'яток узбецької словесності, український вчений довів древність тюркської культури, в тому числі й узбецької, оперуючи найдавнішими досягненнями її в галузі літератури, астрономії, медицини, математики.

Витоки казансько-татарської словесності сягають XV ст. і представлені містико-моралізаторськими віршами-хікматами. Однак, практично аж до середини XIX ст. вся літературна творчість цього регіону мала переважно вузько мусульманський, богословський характер в оформленні арабською мовою. Поруч з Кораном значною популярністю користувалася серед казанських татар османська релігійна поема "Мохаммедіє" (XVI ст.).

Однак, у XIX ст. з'явилася потреба в іншій літературі, суголосній новим, якщо не європейським, то бодай російським умовам життя. Наприкінці першої чверті XIX ст. при сприянні академіка-арабіста М.Френа популярним став татарський історик Ібрагім Халфі, який у 1822 р. видав книгу "Життя Чингіз-Хана і Аксак-Тимура" з передмовою, що закликала татар збирати відмираючі зразки усної народної творчості, які дбайливо використав татарський письменник-богослов А.Марджані. Довкола цього вільнодумного мулли, підкреслює А.Кримський, концентрувалися патріотично налаштовані казансько-тюркські просвітителі, зокрема Хюсейн Фейяханов, який, будучи лектором східного факультету Санкт-Петербурзького університету,

налагоджував зв'язки А.Марджані з багатьма європейськими вченими, та Каюм Насирі (1825-1902), "татарський Ломоносов", що вважається основоположником нової татарської мови та літератури. Вслід за Насирі в татарську літературу прийшли у 80-х рр. такі белетристи, як Фатіх Халіді, Захір Бігеев. У творах цього покоління белетристів, підкреслює А.Кримський, чудово переплітаються західноєвропейські прийоми із застарілими східними. Яскравими особистостями того часу були в Татарстані педагог Терегулов та белетрист Муса Акджигіт, автор повісті "Мулла Хісамеддин" (1886 р.).

Саме ці часи, на думку А.Кримського, можна вважати волзько-татарським Ренесансом, яскравим представником якого був і Фатіх Карім (1908-1945), автор популярної книжки "Мандри по Європі". Пропаганду європеїзму, пише вчений, та висміювання татарської відсталості втілював він і в низці підручників та белетристичних творів.

Пробуджуючи національну свідомість татарського народу та повагу до своїх древніх традицій, передові письменники початку ХХ ст. готували ґрунт для сприйняття ідей національно-визвольного руху. Тому, впливаючись у революційні події 1905 р., простий народ уже розумів, проти кого треба боротися. Внаслідок цього було здобуто деяку свободу друку. У Петербурзі почав виходити журнал "Нур" ("Сяйво") за редакцією мулли Боявидова, журнал "Ульсрет" ("Дружне спілкування"), який видавав Рашід Ібрагімов (1906-1910 рр.), газети "Юлдуз" ("Зірка") під редакцією Мансурова (1906-1918 рр.), "Вакт" ("Час"), що виходила в Оренбурзі під опікою Ф.Каріма і була найавторитетнішим виданням серед всієї татарської преси.

Значний слід у культурі волзьких татар залишили і такі періодичні видання, як журнал "Шура" ("Світло") та газета "Тан" ("Зоря"), що виходили в Казані. У "Зорі", нагадує А.Кримський, вперше почав публікувати твори найталановитіший з-поміж новітніх татарських письменників Аяз Ісхаков, син сільського мулли, прекрасний знавець простонародного життя, який, крім оригінальних повістей та драм, переклав рідною мовою "Капітанську дочку" О.Пушкіна, "Старосвітські поміщики" М.Гоголя та ін. Слідом за ним пішов і талановитий лірик та перекладач Г.Тукай (1886 - 1913).

Хвиля культурного відродження татарського Поволжя покликала до життя й національну драматургію - галузь, в якій, окрім Ісхакова ("Життя з трьома жінками", "Весільна домовленість", "Учитель"), заряснів талановитими творами "батько татарської драми" Алі Астар Камаль ("Перший спектакль", "Заради подарунку", "Таємниці міста", "Нещасний юнак").

Серед прогресивної когорти татарських письменників початку ХХ ст. бачимо й редактора газети "Альїслах" ("Реформа") Фатіха Амірхана, Шаріфа Камалія, Алімджана Ібрагімова ("Молоді серця", "Наші дні", "Діти природи", "Люди").

Низку наукових праць присвятив А.Кримський історії та літературі кримських татар. Частина їх, зокрема "Студії з Криму", побачила світ за життя вченого (1930 р.), але більшість залишилася у рукописах.

Оскільки Схід для України починається з Криму, найважливішим своїм завданням учений вважав вивчення не тільки історії, але й культури корінного населення півострова.

Розглядаючи кримсько-татарську словесність періоду царювання Гірейів, А.Кримський вбачає в ній деяку залежність від османсько-турецької. Адже головне місце в старій кримсько-татарській літературі займала поезія, що, як і турецька, певною мірою затінена перською. Однак, були в Криму і прозові твори, зокрема роман Менглі Гірей-Хана "Війня" з виразними європейськими мотивами, літературна біографія Сахіб-Гірея, що належить перу Ремаль-Ходжі, історія царювання Еслям-Гірея, написана Мохаммедом Хаджі на тлі взаємин з Україною, "Трояндовий квітник ханів" Халім-Гірея, "Сім планет стосовно відомостей з історії татар" Мохаммеда Ризи.

Зародження класичної кримсько-татарської літератури нового часу припадає на кінець XIX ст. і тісно пов'язане з просвітницькою діяльністю мурзи Ісмаїля Гаспрінського (1851 - 1916). Вихований за межами старозавітної мусульманської школи, Гаспрінський головною метою всього свого життя вважав створення нової національної школи як основи відродження мусульманської культури у межах Російської імперії.

Відроджуючи древні національні традиції татарського народу, І.Гаспрінський вважав запоруку успіху у створенні національної преси, покликаної будити співвітчизників. Тому більшу частину свого життя він присвятив виданню газети "Терджіман" ("Перекладач"), на сторінках якої впродовж 32 років пропагував погляди стосовно економічного й політичного життя підросійських мусульман, значною мірою співпрацюючи з А. Кримським.

Серед представників старшого покоління, які прилучилися до ідей І.Гаспрінського, А.Кримський згадує й реформатора вищої школи в Бахчисараї Абібуллу Ефенді, перу якого належать і високохудожні прозові та поетичні твори, що побачили світ переважно в "Терджімані", а також у першому томі його творів, де друкувався й роман І.Гаспрінського "Країна спокою".

Популярним серед кримчан був і викладач Бахчисарайського медресе Ісмаїл Леманов, який редагував водночас і російсько-татарську газету "Міллет" ("Нация").

Значним культурним центром Криму тих часів був і Карасу-Базар, який дав татарам високоосвіченого журналіста Абудл Рашіда Медієва, з іменем якого пов'язане видання газети "Ватанхадіми" ("Слуга батьківщини").

Довкола "Терджімана", як відомо, концентрувались досить талановиті культурні сили: І.Леманов, Собрі Айвазов, Осман Акчокраклі. Останній серед них був найталановитіший і почав свою літературну діяльність в Петербурзі з перекладів "Бахчисарайського фонтана" О.Пушкіна, байок І.Крилова та видання "Зразків мусульманських листів".

Революція 1905 р. покликала до життя нову генерацію талановитої молоді - поета І. Шаміля, автора ліричної збірки "Плач Криму" Токтара Газі.

Після лютневої революції 1917 р. умови татарського життя в Криму висунули низку захистників національних традицій. На арені кримсько-татарської культури з'являється талановитий поет і драматург Омер Іпчі (Алкідай), Латиф-заде, Чобан-заде, Ешреф Шам'ї-заде та інші. Оскільки літературна продукція попередніх століть потребувала об'єктивних оцінок, з'являються і перші спроби історико-літературних досліджень, зокрема монографія Ахмеда Озембашлі "Кримська трагедія в царський період, або татарські переселення" (Сімферополь, 1925).

Значний інтерес серед тюркських досліджень А.Кримського становить його розвідка "Башкирська мова та література", написана наприкінці 30-х рр. нинішнього століття, що в умовах тоталітаризму не побачила світу.

Розглядаючи культурну спадщину неординарного тюркського народу, вчений із співчуттям констатує, що до 1924 р., тобто до утворення Башкирської автономної республіки, література рідною мовою там практично не видавалась. Однак, підкреслює дослідник, башкири мали багату усну народну творчість -- легенди, казки, лірично-побутові пісні та історичні білини. Незважаючи на територіальну віддаленість Башкирії від Ірану, пише вчений, башкирський фольклор, подібно до киргиз-казахського, не позбавлений іранських впливів. Наприклад, в горах південного Уралу башкири вірять у царя пташок Самрога, тобто прославленого іранського епічного героя Сіморга.

Істинно башкирськими А.Кримський вважає історичні пісні та білини, де оспівано героїчне минуле, національні "батирі", зокрема учасник пугачовського повстання 1773 р. Салават Юлаєв (1752 - ?), який залишив після себе низку власних імпровізацій.

В дореволюційні часи через несприятливі умови башкирські письменники змушені були писати свої твори по-татарськи, зберігаючи водночас виразні національні мотиви. А. Кримський виділяє серед них Галімджана Ібрагімова (1867 - 1938), який у повісті "Діти природи" свідомо використовував башкирську лексику, як, наприклад, М. Гоголь -- українську.

Соціально-політичні зміни в житті Башкирії (1923 р.) покликали до життя молоді таланити, що не були обтяжені казанськими літературними традиціями. Це - А.Тагіров, людина високого літературного обдарування ("Фабрика зерна", "Солдати"), Д.Юлтий ("Кров"), Х.Карімов ("На березі Дніпра").

Характеризуючи творчість Д.Юлтія (1839 - 1938), А.Кримський звертає увагу на багатогранність творчих інтересів, що виявилась у таких жанрах, як повість, роман, п'єса. На думку вченого, найбільшу славу принесли Д.Юлтію театральні п'єси та лібретто для башкирської національної опери - "Ахшан Богатир" і "Салават".

Не залишив поза увагою А.Кримський і драматичну спадщину М.Бурангулова, зокрема антикріпосницьку п'єсу "Калим" про трагічну долю закріпаченої мусульманської жінки.

Дослідження А.Кримського, присвячені башкирській словесності, охоплюють собою досить широкий період - від архано-єнісейських написів аж до творів новітнього періоду, які, безперечно, сприяють нашій уяві про естетичні надбання цього неординарного народу.

Пристаючи до витоків туркменської словесності, А.Кримський, зауважує, що особливі симпатії простий народ виявляє до поетів, які виражали смаки більшості тубільців, інколи розпорошених за адміністративно-політичними межами країни. На їх творах досить помітно позначилися літературні впливи містико-релігійного середньоазійського поета XII ст. Ахмеда Йесеї, причому схожість стосується й зовнішньої форми. Адже туркменські поети складали свої твори не літературними арабськими метрами, а простонародним тюркським силабічним розміром.

Спостережливість вченого виявила в туркменському фольклорі чимало джагатайського лексичного і фонетичного елементів, що пояснюється не тільки впливом літературних традицій XII ст., скільки багатющою тематикою джагатайських корифеїв XV ст., зокрема Алішера Навої. До речі, цей факт розглядає в своїм дослідженні (1867 р.) про туркменський фольклор угорський тюрколог Г.Вамбері, зауваживши, що й до нині в репертуарі туркменських співаків наявні мотиви узбецького класика¹.

Весь туркменський народ сповідує національний культ свого улюбленого поета Махтум Кулі (1730 - 1810), який жив і творив у другій половині XVIII ст. Вивчаючи спадщину Ахтум Кулі, А.Кримський виявив чимало інкрустованих вставок, що належать співцям-музикантам (бахши). Адже така ж доля спіткала й інших поетів, наприклад, А.Таліті, М.Кеміне, творчість яких надзвичайно важко відрізнити від простонародної.

А.Кримський дбайливо визчає всі дореволюційні видання туркменської преси, зокрема оренбурзьке "Шура", що виходило татарською мовою, де натрапив на низку публікацій "Дивана" Махтум Кулі та дослідження Ахмеда Зеї з приводу цього.

Всебічно проаналізовано в дослідженні А. Кримського літературну спадщину Бай-Мохаммеда, Караджоглана, М.Кеміне, Т.Маруфі, М.Шейдана, Довлет-Ярбега, М.Нурі та інших, імена яких зустрічаються і в відомій хрестоматії М.Березіна.

Європейські віяння, підкреслює А. Кримський, окрім згаданих поетів, торкнулися й творчості М.Несефі, головні мотиви якої зводяться до чисто любовної лірики, в тому числі і в романтичній поемі про закоханих -- "Зехра і Тахір". Під впливом шедеврів перської літератури, зокрема "Шах-наме", створили туркмени чудову національну пам'ятку -- історичну поему "Книга розповідей про битви текінців", автором якої є кадії М.Абдуссаттар. Текінський напрям у туркменській літературі репрезентований і творчістю Т.Даваншаїра, під впливом якої, певно, український поет П. Грабовський, перебуваючи на засланні, створив свою оригінальну поему "Текінка".

Значну увагу приділяє А.Кримський у дослідженні становленню туркменської журналістики, драматургії, налагодженню контактів з європейськими та російськими культурними центрами, вказуючи при цьому на неохитність національних традицій, стійкість та збереження віри.

¹ Див.: Стеблева И. Поэзия тюрков VI- VIII веков. - М., 1965.

Захопившись тюркською словесністю, А.Кримський не ставив перед собою завдань археологічних, а бажав залишатися тільки орієнталістом, віддзеркалюючи "життя з його турботами", сіячем дорідних чужих зерен на родючих чорноземах України, чесним літописцем минулих віків та співжиття з сусідами, аналітиком взаємодії їх духовних надбань з нашими.

У висновках окреслюються підсумки й перспективи проведеного дослідження, яке аж ніяк не претендує на вичерпність проблеми. Розглянувши найважливіші віхи в еволюції українського наукового та літературного сходознавства, автор зауважує, що своїм корінням воно сягає сивої давнини, про що засвідчують найдавніші писемні пам'ятки -- "Іпатівський літопис", "Слово про Ігорів похід", полемічні твори українських та арабських культурних діячів тощо.

Дослідження такого типу -- перша спроба в українському літературознавстві. Оскільки місцем зародження нашого сходознавства була Слобідська Україна, у дисертації значна увага приділена харківській школі XIX ст., репрезентованій такими іменами, як Г.Сковорода, Є.Тихорський, В.Райт, Б.Дорн, І.Срезневський, та XX ст., пов'язані переважно з іменем А.Ковалівського. Останньому присвячена домінуюча частина дослідження, як і представникові Київського сходознавчого центру -- А.Кримському.

Розглядаючи орієнтальні мотиви в творчості Т.Шевченка, М.Гулака, О.Навроцького, П.Куліша, І.Нечужа-Левицького, І.Франка, М.Коцюбинського, П.Грабовського, Лесі Українки, Б.Грінченка, Г.Хоткевича і особливо А.Кримського, автор свідомо обмежив проблему найвизначнішими іменами.

Оскільки художньо-публіцистична орієнталістика найбільш повно представлена у творчості А.Кримського, два останні розділи дисертації (написані переважно на архівних матеріалах) присвячені персотаджицькій та тюркській словесності, східній пресі.

У дисертації з'ясовуються важливі й актуальні проблеми, пов'язані з пропагандистською місією сходознавчих надбань українських письменників та вчених на шпальтах як вітчизняної, так і зарубіжної періодики, якій сам А.Кримський надавав першорядного значення. Адже у всіх його працях глибокому аналізу піддається східна преса, що виконувала роль не тільки популяризатора, а й ідейного наставника всіх прошарків орієнтального суспільства.

Основні положення дисертації відбиті в таких публікаціях:

Монографії та брошури:

1. Крымский А.Е. Джами. - Вступна стаття, упорядкування, коментарі та примітки. - Душанбе: Ирфон, 1989. - 96 с.
2. Крымський А.Ю. у колі своїх сучасників. - К.: Знання, 1990. - 48 с.
3. Педагогічні ідеї Б.Д.Грінченка. - К.: Знання, 1990. - 48 с.
4. Краса у розумі. Арабські казки у записах Агатангела Крымського. Переклад, коментарі та вступна стаття. - К.: Веселка, 1992. - 205 с.
5. Проблема духовности тюркских народов в исследованиях А.Е.Крымского. - К.: Школяр, 1995. - 146 с.

Збірники:

6. Т.Г.Шевченко. Неопублікована стаття А.Ю.Крымського // Щорічник "Україна". - К., 1989. - С. 304 - 309.
7. Орієнталістичні взаємини Івана Франка з Агатангелом Крымським // Іван Франко і світова культура. - К.: Наукова думка, 1990. - С. 504 - 506.
8. Крымський А.Е. - исследователь казахской литературы // Алем. - Алма-Ата. - 1991. - С. 129 - 138.
9. Ефіопська словесність у дослідженнях А.Ю.Крымського // Вісник Київського університету. Серія: журналістика. - К., 1993. - С. 59 - 73.
10. До проблеми мовного балансу в Україні // Мова державна - мова офіційна. - К., 1994. - С. 136 - 142.
11. Михайленко В. (псевдонім). До проблеми походження термінів "Русь", "Малоросія", "Великоросія", "Україна" // Мова державна - мова офіційна. - К., 1994. - С. 143 - 147.
12. А.Ю.Крымський як театральний критик // Вісник Київського університету. Серія: журналістика. Випуск 2. - К., 1995. - С. 258 - 266.
13. Кризь Орієнт - до різних берегів // Вісник Київського університету. Серія: журналістика. Випуск 3. - К., 1996. - С. 67 - 80.
14. А.Крымський про витоки персо-таджицької поезії // Вісник Київського університету. Серія: журналістика. Випуск 4. - К., 1997. - С. 125 - 135.

Журнальні публікації:

15. А.Крымський і фольклор Сходу // Народна творчість та етнографія. - 1973. - № 3. - С.54-58.
16. Місток в Ефіопію // Наука і суспільство. - 1975. - № 6. - С. 37.
17. Між народами світу // Наука і суспільство. - 1976. - № 3. - С. 40.
18. Дружба сувора і ніжна // Київ. - 1986. - № 8. - С. 135 - 137.
19. "Висловив свою заповітну мрію" // Київ. - 1988. - № 12. - С. 150 - 152.
20. Поетичний літопис // Дружно вперед. - Пряшів, 1988. - № 4. - С. 15-17.
21. Педагогічні погляди Б.Д. Грінченка // Рад. школа. - 1988. - № 12. - С. 77 - 80.
22. Педагогічні ідеї П. Куліша // Рад. школа. - 1989. - № 8. - С. 132 - 138.
23. Абдурахман Джами // Трибуна лектора. - 1989. - № 12. - С. 7-12.

24. Михайл Нуайме на Україні // Всесвіт. - 1989. - № 11. - С. 122 - 130.
25. Архивта наклана // Агизел. Уфа, 1989. - № 6. - С. 127 - 130 (башкирська мова).
26. Газіф у дослідженнях А.Ю.Кримського // Рад. літературознавство. - 1989. - № 12. - С. 62 - 66.
27. Одіссея Михайла Нуайме // Комуніст України. - 1990. - № 4. - С. 20 - 28.
28. Неложними устами // Радуга. - 1991, - № 3. - С. 124 - 132.
29. Суспільно-літературні взаємини А.Кримського з Б. Грінченком // Укр. мова і література в школі. - 1989. - № 5. - С. 17 - 24.
30. Осетия в исследованиях украинского академика // Дарьял. - 1991. - № 3. - С. 212 - 219.
31. Чи прав був "Віщий Олег"? // Віче. - 1991. - № 2. - С. 31 - 39.
32. "Ви чоловік ширший, гарачий" // Київ. - 1990. - № 10. - С. 42 - 46.
33. На струнах Кулішевого саза // Україна. - 1989. - № 50. - С. 22 - 23.
34. "Не так ті вороги, як добрі люди" // Україна. - 1990. - № 47. - С. 19 - 21.
35. Індійська осанна Хоткевича // Україна. - 1992. - № 16. - С. 28 - 30.
36. Узбекистан у дослідженнях А.Кримського // Українська культура. - 1993. - № № 5-6.
37. А.Ю. Кримський. Хозарн // Вісник Академії Наук України. 1993. - № № 1 - 2. - С. 48 - 54; С. 56 - 65.
38. Повернення із забуття ("Гродова морока" П.Куліша) // Дніпро. - 1994. - № 7-8. С. 111 - 123)
39. Озаренний Востоком // Відродження. - 1995. - № 1. - С. 68 - 72.
40. Т.Г. Шевченко і Схід // Відродження. - 1995. - № 3. - С. 6 - 9.

Матеріали наукових конференцій:

41. Східні мотиви в творчості Б.Грінченка // Тези доповідей республіканської науково-практичної конференції, присвяченої 125-річчю від дня народження видатного українського письменника, вченого, громадського діяча. - Ворошиловград, - 1988. - С. 45-47.
42. Східні мотиви в творчості М.Коцюбинського // Областна науково-методична конференція, присвячена 125-річчю з дня народження М.М. Коцюбинського. - Чернівці, - 1989. - С. 18 - 20.
43. Схід у творчості П.Грабовського // Республіканська науково-практична конференція, присвячена 130-річчю від дня народження П.А. Грабовського. - Суми, - 1994. С. 42 - 45.
44. Проблема української ментальності // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. - К., 1995. - С. 9 - 11.
45. Педагогічні ідеї Ісмаїла Гаспрінського // Українська журналістика, 96. Матеріали науково-практичної конференції. - К., 1996. - С. 69 - 73.

Резюме

Веркалец М.Н. Художественная и научно-публицистическая ориенталистика А. Крымского в контексте литературного и культурного процесса Украины 2-й пол. XIX -нач. XX века.

Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук по специальности 10.01.08 -- журналистика; Института журналистики Киевского университета им. Тараса Шевченко. Киев, 1997.

В диссертации рассматривается эволюция украинской ориенталистики как науки от зарождения ее в Харькове до основания научно-исследовательских центров в Киеве, включая Институт востоковедения им. А.Крымского. (1990 г.). В связи с этим особое внимание уделено жизненному и научному творчеству А.Крымского.

Мотивы ориенталистики в художественной литературе рассматриваются на основании произведений Т.Шевченко, Н.Гулака, П.Кулиша, И.Нечуя-Левицкого, И.Франко, П.Грабовского, М.Коцюбинского, Леси Украинки, Б.Гринченко, Г. Хоткевича, А.Крымского.

Особое внимание обращено на литературоведческие исследования А.Крымского, посвященные персидской и турецкой словесности, а также периодической печати, исполняющей научно-пропагандистскую и воспитательную миссию.

Summary

Vercalets M.N. Fiction, scientific and publicistic Oriental Studies of A.Krymsky in the context of the literary and cultural process in Ukraine of the 2nd half of the XIX-beginning of the XX.

Thesis is for a Competition of the Doctor Degree in the field of Philological Science specialization 10.01.08 -- journalism. The Institute of journalism. Taras Shevchenko Kiev University. Kiev, 1997.

The evolution of the Ukrainian Oriental Studies as a science from its birth in Kharkov till the establishment of the scientific research centers in Kiev, including A. Krymsky Institute of Oriental Studies (1990), is examined in the thesis.

In connection with it a special attention is paid to the life and scientific activity of A. Krymsky, B. Grinchenko, G. Hotkevych.

Motives of the Oriental Studies in the fiction are examined on the basis of the works of T.Shevchenko, N.Gulak, P.Kulish, I.Nechuy-Levitsky, I.Franko, P.Grabovsky, M.Kotsiubinsky, Lesya Ukrainka, A.Krymsky.

A special attention is paid to the literature research studies of A.Krymsky, devoted to the Persian, Tadjic and Turkish literatures and also to the periodical press that fulfills scientific, propagandistic, and educational mission.

Ключові слова:

орієнталістика, переклад, переспів, національна адаптація, рубаї, месневі, газелі, гедонізм, суфізм, Коран, екзегеза.

Підп. до друку 21.05.97. Формат 60×84/16. Папір друк. № 2. Офс. друк.
Ум.-друк. аркуш. 2,5. Обл.-вид. арк. 3. Зам. 724.

Друкарня видавництва «Варта»

У 32892

AB 38.140

